

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

18

1937

(NIEUWE REEKS)

~~28183~~

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

GRAFHEUVELS TE OSS

In den zomer van 1935 onderzocht ik een drietal heuvels, waarvan er twee in de onmiddellijke nabijheid van het „Vorstengraf” (vgl. Med. XV) gelegen waren, de derde ongeveer 100 m meer westelijk, ten Zuiden van den rijksweg Nijmegen—'s Hertogenbosch ontdekt was (Afb. 1).

Deze ontdekking, alsmede het initiatief tot onze opgraving, kwamen voort uit de groote belangstelling, die de gemeente-archivaris van Oss, de heer J. CUNEN, ook voor de praehistorische verschijnselen in zijn gemeente toont. Burgemeester J. F. PLOEGMAKERS verleende ons hulp bij het uitvoeren onzer gravingen in werkverschaffing. Ten slotte gaf de heer S. VAN DEN BERGH jr te Wassenaar door zijn daadwerkelijken steun aan ons werk er van blijk, dat hij zijn geboorteplaats nog steeds een bijzonder goed hart toedraagt.

Allen genoemden ben ik dus ten zeerste tot dank verplicht.

De heuvel ten Zuiden van den Rijksweg was sterk vergraven, zoodat noodgedwongen afgezien moest worden van het teekenen van een profiel. Zooveel was in ieder geval nog duidelijk, dat het lichaam, vooral in het midden, hoofdzakelijk uit plaggen bestond, terwijl aan de kanten veel meer roodachtig zand gevonden werd. Bij het blootleggen van het grootste gedeelte van den heuvel werd een hoekig-rond spoor gevonden, waarvan de vulling deels uit geel zand, deels uit grijzen grond bestond. Zooals de profielteekening G-H (Afb. 1 Heuvel 1) dit inzonderheid duidelijk aangeeft, leek het alsof laatstgenoemde grijze vulling, die ik het liefst verklaar als de rest van een liggenden balk, naar beneden toe meer naar buiten week. Behalve ter plaatse van dit spoor en van den

lijkkuil, was overal in den heuvel het oorspronkelijk heideniveau nog als een loodzandlaag aanwezig. Merkwaardig waren de smalle balkensporen buiten dit kransspoor, die men gaarne tot een toegangsconstructie zou willen rekenen. Het geheel is dus een vertegenwoordiger van de als koepelgraven bekend staande grafvormen.

In het midden lag de deels vergraven lijkkuil, zich afteekenend door zijn lichtgrijze vulling, en evenals het standspoor omgeven door een strook geel zand, afkomstig uit grootere diepte. De kuilvulling scheen ons, behalve uit geaderd zand, ook te bestaan uit enkele plaggen. In den kuil, die nog 50 cm diep reikte, vonden wij een bijzetting van verbrande beenderen, met als grafgiften een beker van verflauwd Veluwsch type en een driehoekige pijlspits. Te voren, 20 cm boven het oude niveau, vonden wij eveneens verbrande beenderen als latere bijzetting in dezen heuvel.

Heuvel en beker zijn samen de eerste vertegenwoordigers hunner soort in Brabant, en als zoodanig van groot belang. De vondsten berusten nu in de plaatselijke oudheidkamer te Oss.

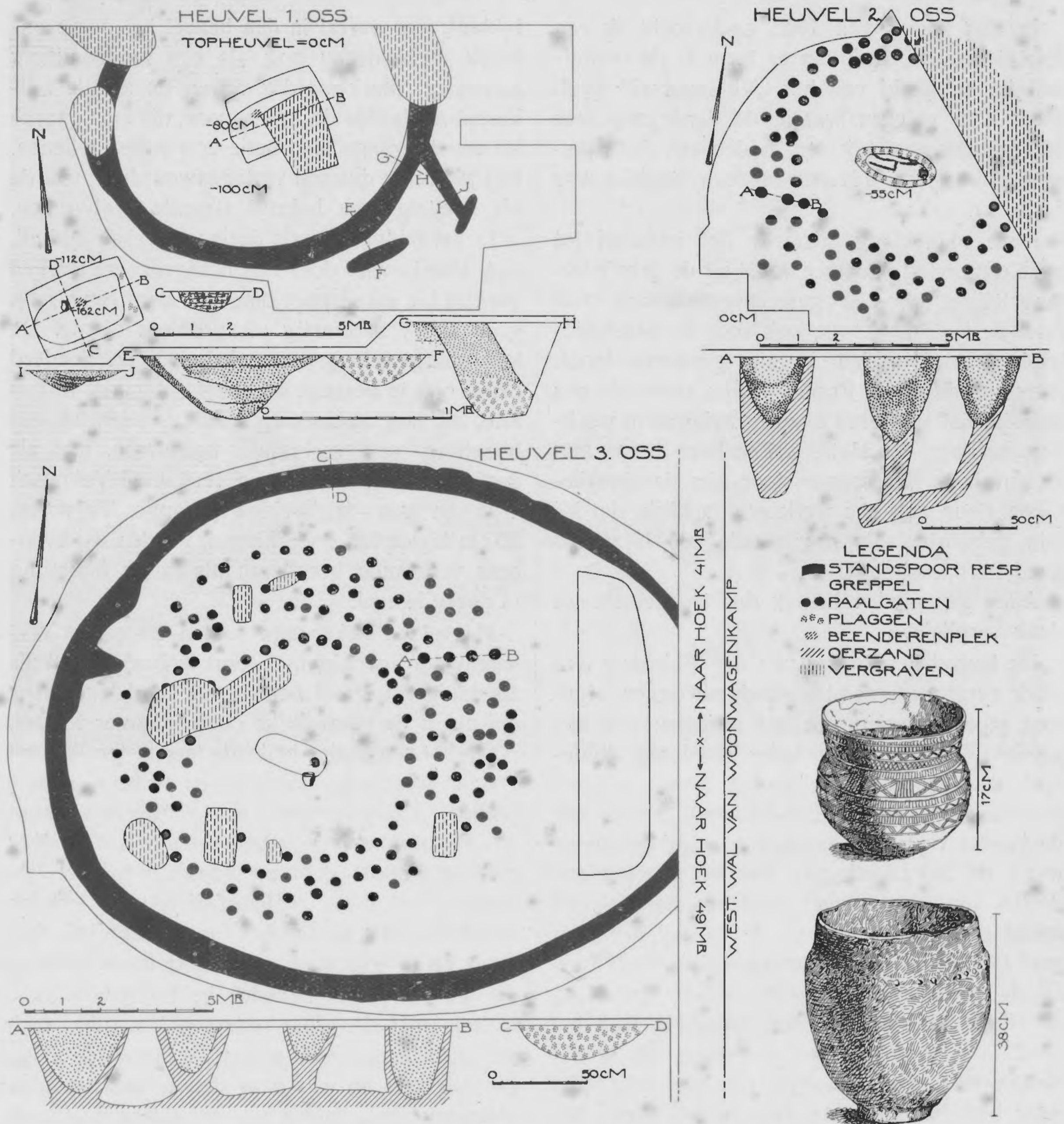
Op het eenigszins hellende terrein ten Westen van het woonwagenkamp lagen de beide andere graven (Afb. 1 Heuvel 2 en 3). Mogelijk waren dit oorspronkelijk ook heuvels geweest, welker plaggenopbouw gebruikt kan zijn bij het opwerpen van het vorstengraf. Althans leek de structuur van de huidige oppervlakte er duidelijk op te wijzen, dat de sterke loodzandlaag, die wij onder een minieme heidevegetatie aantreffen, niet daardoor ontstaan kon zijn, doch het oude heideniveau aangaf, waarvan de plaggenlaag verstikt was door den er op rustenden plaggenheuvel, zooals wij dit elders zoo vaak konden constateeren (O. M. XV, pag. 61).

De kleinere van de twee, met een diameter van ongeveer 7 m, vertoonde een 2- tot 3-dubbeling van paalgaten, tamelijk onregelmatig geplaatst (Afb. 2). In het midden van deze omringde ruimte lag een grafkuil, ongeveer 55 cm diep, waarvan de wanden met plaggen bekleed

waren. Hierin lag, ongeveer O.-W. georiënteerd (de schedel in het Oosten) een lijk in gestrekte houding, waarvan het gebeente zich nog tamelijk duidelijk afteekende. Grafgiften werden hierbij niet aangetroffen.

Oostelijk hiervan lag de groote, 3—6 dubbele

Afb. 1. Plattegronden en vondsten der 3 heuvels te Oss

palenkrans, die een eenigszins elliptischen vorm had (Afb. 1 Heuvel 3), evenals de oorspronkelijk open gelegen hebbende greppel buiten de palenreeks. Ten deele verdween deze greppel onder de gracht en wal van het woonwagen-

deze, in Nederland vrij zeldzame urnen, naar hun Engelsche analogie, vaak „Deverel-urnen”.

Grafvormen en inhoud van deze beide heuvels stemmen bijna volkomen overeen met de door WILLEMS bij Hooge Mierde ontdekte en be-

Afb. 2. Palenkrans en graf in heuvel 2

kamp. De doorsnede van den palenkrans bedroeg hier ongeveer 10 m, die van de aldus omsloten ruimte ongeveer $5\frac{1}{2}$ m. In het midden hiervan lag wederom een grafkuil, met lijkbegraving, van welke laatste de schedel nog even zichtbaar was.

De groote urn, van zeer grof aardewerk, cilindrisch van vorm, en met vingerindrukken versierd, met daarin de asch van een verbranden doode alsmede een beenen priem, die aan den rand van den grafkuil stond, is vermoedelijk als een latere bijzetting te beschouwen. Men noemt

schreven ¹⁾ verschijnselen. Elders kom ik op deze vondst van Oss en haar parallellen uitvoeriger terug, zoodat hier met dit korte bericht moge worden volstaan. F. C. BURSCH.

1) W. A. J. WILLEMS, Een bijdrage tot de kennis der vóór-Rom. urnenvelden in Nederland, Maastricht 1935, 132--144, met afb. 24--34. Vergl. ook BRAAT over de palenheuvels van Knegsel, in Med. XVII, 1936. Onze palenrijen onderscheiden zich hiervan vnl. door hun onregelmatigheid, en wekken hierdoor den indruk, dat meer naar ongenaakbaarheid van het „heilige” graf dan naar regelmaat van aanleg gestreefd is.

EEN URNENVELDJE BIJ STRIJBEEK (N.B.)

Dank zij de tijdige waarschuwing van den heer P. M. TUTEIN NOLTHENIUS, houtvester van het Staatsboschbeheer te Breda, dat er urnen gevonden waren bij de ontginningswerkzaamheden op de Strijbeeksche Heide, konden wij aldaar een klein onderzoek instellen, voordat ook het aangrenzende terrein diep omgespit was. Het reeds ontgonnen gedeelte eenerzijds, het

Ongeveer in het middelpunt van deze kringen lag telkens de bijzetting: in het door ons onderzochte gedeelte tweemaal een eenvoudige beenderenplek, in de andere gevallen lagen de verbrande beenderen in gezelschap van scherven van urnen, of in een gave urn. In het ontgonnen gedeelte waren twee vrij gave urnen gevonden, en verder eenige malen scherven. Hoe vaak daar

Afb. 3. Urnen van Strijbeek. 1—2 La Tène-vormen, 3 met kartelrand. $\frac{1}{4}$ w. gr.

naar een ven afdalende terrein anderzijds, begrepsden het terrein onzer werkzaamheden. Hierin vonden wij zes kringgreppels, waarvan er echter één geheel vergraven was. Op het reeds ontgonnen gedeelte waren op drie plaatsen urnen of scherven gevonden, alsmede één plek houtskool, mogelijk de rest van den brandstapel.

De door ons gevonden kringgreppels teekenden zich door hun grijze loodzandvulling af, en zullen oorspronkelijk open gelegen hebben. De vorm was onregelmatig-rond, en in ieder troffen wij een onderbreking aan. Twee der kringen raakten elkaar, en waren op het raakpunt beide onderbroken.

eveneens zgn. beenderenplekken mogelijk ongemerkt zijn aangegraven, is natuurlijk niet meer uit te maken.

De gevonden scherven en urnen zijn van tweeërlei aard: naast grove en dikwandige, met het bekende Germaansche aardewerk verwante stukken vindt men hier ook een zeer fijne, dunwandige en gladde waar, donkerbruin van kleur. Sterker dan bij deze technische details spreekt het verschil tusschen beide soorten echter, wanneer men de gave vertegenwoordigers van beide vergelijkt (Afb. 3).

Naast het plumpe, vormlooze uiterlijk van de ruwwandige urn valt het elegante profiel met

accentueering der samenstellende deelen: voet met standring, versierde buik, en voorts schouder en mond, der andere soort dubbel op.

Genoemde kenmerken geven ons het recht, deze gladwandige urnen van de meeste andere in Nederland voorkomende urnen te onderscheiden en hen samen te brengen met dergelijke, hoofdzakelijk in West-Brabant gevonden typen, op de aanwezigheid waarvan reeds lang geleden ook Dr. HOLWERDA herhaaldelijk de aandacht vestigde. Behalve deze oudere vondsten, opgesomd in den catalogus van de verzameling van het Provinciaal Genootschap te 's Hertogenbosch door Dr. HOLWERDA en Mr. SMIT, ontdekte ik daar onlangs een dergelijk fragment uit Bergeik met beschildering. Ook van Elsloo en Caberg in Limburg bezit het Rijksmuseum van Oudheden sinds eenige jaren dergelijke fijne scherven met maeander-versiering en met beschildering.

Al deze oudere en jongere vondsten, waarbij wij nu te Strijbeek de bijzettingvormen hebben leeren kennen, zijn verwant met La Tène-verschijnselen in Noord-Frankrijk, daar de Marne-cultuur genoemd. Daar ook worden zij in de

4de eeuw vóór Chr., de zoogenaamde eerste periode der La Tène-cultuur, geplaatst. Evenwel kan niet ontkend worden, dat de Nederlandsche verschijnselen van dien aard, met een enkele uitzondering, niet geheel de finesse in de afwerking vertoonen van hun Fransche voorbeelden. Opvallend is ook, dat naast de fijnere stukken van Strijbeek in hetzelfde urnenveld dergelijke grove ceramiek, als boven besproken, niet ontbreekt. Het optreden van beide soorten in hetzelfde urnenveld duidt op een samengaan van waarschijnlijk Keltisch-Gallische invloeden met andere, die men echter niet zonder meer identificeeren mag met die der Germaansche kartelrandurnen. Dergelijke plompe vormen kwamen, evenals onderbroken kringgreppels, voor in het door Dr. REMOUCHAMPS onderzochte laat-La Tène en gedeeltelijk met zekerheid in den vroegen Keizertijd te dateeren urnenveld te Uden (Meded. V²).

Onder de, hier niet afgebeelde, verdere vondsten mogen de fragmenten van een massief-bronzen, eenvoudig ronden armband, gevonden met een schaaltje met vlakken rand in bijzetting 4, niet onvermeld blijven.

F. C. BURSCH.

HOOFDARTIKELEN

DE WEG, DIEN DE ISRAËLIETEN VOLGDEN BIJ HUN UITTOCHT UIT EGYPTEN

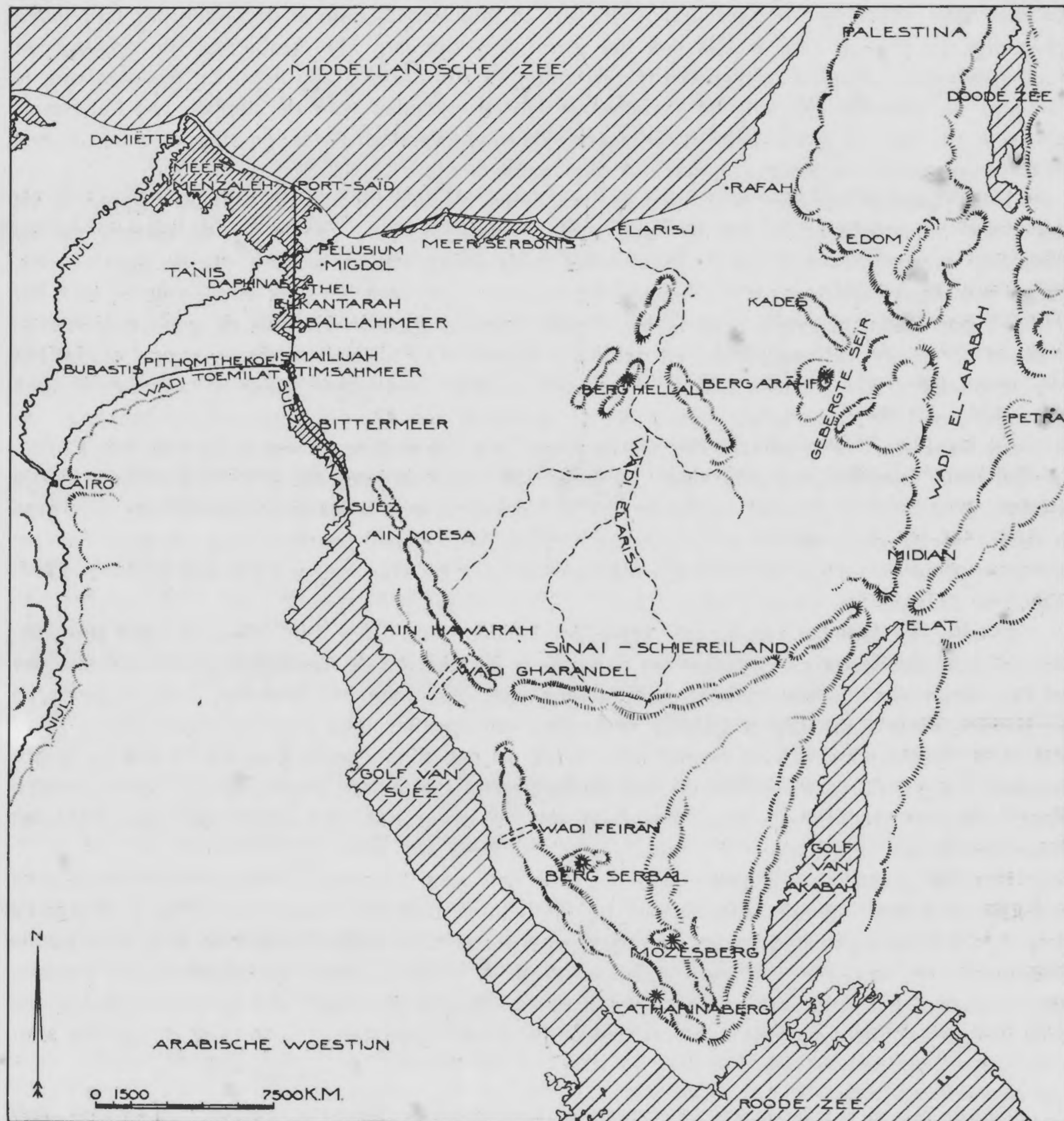
Tot de gebeurtenissen, ons in het Oude Testament verhaald, waaromtrent nog altijd veel tegenstrijdige inzichten bestaan, behoort ook de uittocht der Israëlieten uit Egypte en hun omzwerfing door de woestijn. De moeilijkheid om daaromtrent tot een oplossing te komen ligt vooral in het feit, dat deze beide gebeurtenissen twee volken aangaan en dat, terwijl de Israëlietische schrijvers er zich mee bezighouden als met hoogst belangrijke feiten uit de geschiedenis van hun volk, de Egyptische documenten er practisch met geen woord melding van maken. De eenige berichten, die daarover bestaan, zijn te vinden in de boeken Exodus en Numeri van het Oude Testament.

De Egyptische literatuur heeft ons niet de bronnen nagelaten, waaruit wij ons een oordeel zouden kunnen vormen over deze feiten en waardoor wij ze ook van Egyptisch standpunt zouden kunnen bezien. Dit komt wel daardoor, dat de uittocht in de oogen der Israëlieten een veel belangrijker feit was, dan in die der Egyptenaren. Egypte was in dien tijd nog een groot en machtig rijk, en het ligt voor de hand, dat de uittocht van een groep ontevreden vreemdelingen door de Egyptenaren niet als van groote historische beteekenis voor hun land werd beschouwd.

Het is mijn plan niet hier in te gaan op de kwestie van de historiciteit van den uittocht. Dat het volk Israël onder een of anderen vorm in Egypte geweest is, is niet twijfelachtig. Wel hebben onder invloed van panbabylonistische theorieën A. Jeremias, Benzinger e. a. getracht de Bijbelsche verhalen daaromtrent mythologisch te verklaren. Zoo zegt bijv. Benzinger, die overal, ook in het Oude Testament, de „Jahresmythus vom siegreichen Sonnengott“ terugvindt: „In der Art und Weise wie die Ausführung des Volkes aus Ägypten erzählt wird, klingen immer wieder Motive des Jahresmythus an. Ägypten ist das Südland, ist der Kerker, die Unterwelt, das Land des Drachen. Die Befreiung aus Ägypten ist Befreiung von dem Winterdrachen im Sinn des Jahresmythus“ (Hebr. Archäologie 1907 S. 390—392). Ook Eduard Meyer ontkent, dat Israël in Egypte geweest zou zijn (Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, 1906, S. 48). Daartegenover is terecht, o. a. door Böhl, opgemerkt, dat een traditie van zulk een taaheid, die de vroegste lotgevallen van een volk voorstelt in zulk ongunstig licht, niet anders in stand kan zijn gebleven, dan als een weerspiegeling, hoe verwrongen ook, van werkelijke gebeurtenissen. Terecht zegt Böhl dan ook: „welk volk zou, indien het niet door de harde historische feiten daartoe gedwongen was, den smaad van het knechtschap in het diensthuis Egypte verzonnen en ver dicht hebben?“ (Böhl, Exodus, 1928, blz. 13). Bovendien doen ons de Egyptische teksten zien, dat er onder de 19de dynastie in de delta op verschillende plaatsen nederzettingen van Hebreërs geweest zijn die in slaven toestand verkeerden en voor het leveren van bouwmaterialen gebruikt werden, de

z.g. Aperioe. Op de vraag, of Israël ooit in Egypte geweest is, kan men zonder aarzeling bevestigend antwoorden.

Daar ligt eigenlijk ook niets ongewoons in. Evenals ook thans Arabische stammen nog wel doen, kwamen ook toen de Hebreeërs uit de steppen van het Oosten naar een land, waarvan de weiden en bouwlanden hun betere bestaansmogelijkheden boden. Maar evenals de Arabieren van latere tijden en van thans hadden zij een uitgesproken antipathie tegen inmenging van het gouver-

Afh. 4. Het Sinai-schiereiland en omgeving

nement in hun aangelegenheden, en zoolang zij aan zichzelf werden overgelaten, leefden zij rustig hun eigen leven in het hun toegewezen land Gosen. De tijd kwam evenwel, dat het Egyptische gouvernement besloot, dat de Israëlieten niet langer een uitzonderingspositie zouden bekleeden, dat zij niet langer uitgesloten zouden zijn van het opbrengen van belastingen en het verrichten van heerdiensten. En het ging toen, zooals het nu ook nog zou gaan, wanneer dergelijke maatregelen toegepast zouden worden op Arabische stammen, die in het hedendaagsche Egypte leven op den rand van het bebouwde land; dit zou nu evenveel verzet teweeg brengen als het toen deed bij de Israëlieten. Hoe dit zij, hun arbeid nam in de oogen der Israëlieten geweldige proporties aan, zooals ook het geval zou zijn met alle Arabieren, die opgeroepen zouden worden om publieke diensten te verrichten, al zijn die nog zoo licht. Zij besloten weg te trekken, al moesten zij ook het vruchtbare Gosen verruilen voor de steppen van het Sinaï-schiereiland. Dat het gouvernement ten zeerste daarover verstoord was, en stappen nam om hen naar Egypte terug te brengen, klinkt ook zeer aannemelijk.

Het vraagstuk van den weg, dien de Israëlieten volgden bij hun uittocht uit Egypte, is als het ware onlosmakelijk verbonden aan andere vraagstukken, zooals b.v. de kwestie van de dateering van den uittocht, wie de Pharaon der verdrukking was, de kwestie van de Aperië, enz. Ik wil mij thans beperken tot een bespreking van den weg, dien het volk Israël volgde, toen het na de verdrukking Egypte verliet, de vrijheid tegemoet gaande. Evenals de genoemde vraagstukken vormt ook dit vraagstuk een dankbaar terrein voor allerlei theorieën, vooral omdat het erg moeilijk is hier iets met zekerheid te bewijzen of te weerleggen. Mannen van naam hebben in vroeger en later tijd studies gewijd aan de oplossing van dit probleem, daarbij dankbaar gebruik makend van de resultaten der archaeologie. Van de ouderen noem ik hier GEORG EBERS, in zijn werk „Durch Gosen zum Sinai”, Leipzig, 1881; van de jongeren A. H. EDELKOORT, in zijn studie „Uittocht en Intocht”, Utrecht, 1924. Voorts verwijs ik naar hetgeen in de oudere en jongere bijbelverklaringen en commentaren bij de betreffende passages van het boek Exodus wordt opgemerkt, als b.v. in de verklaring van het boek Exodus van de hand van prof. dr. F. M. Th. BÖHL, Groningen—Den Haag, 1928.

In zijn „Godsdienst van Israël” (Huis ter Heide, 1930, Dl. I, blz. 36—39) heeft prof. dr. B. D. EERDMANS betoogd, dat men ten onrechte in Exodus 19 de beschrijving van een onweder of de uitbarsting van een vulkaan heeft willen zien, dat noch het onweder, noch vulkanische verschijnselen in staat zijn de geheele reeks van vuuropenbaringen begrijpelijk te maken, maar dat in de beschrijving van de groote openbaring op den Sinaï, gelijk Exodus 19 ons die geeft, trekken zijn als de rook, de fakkels, het bazuïngeschal, de zware slagen, welke gelden moeten voor bewijzen van Gods tegenwoordigheid, die ons meer naar het natuurlijke, dan naar het bovennatuurlijke wijzen ¹⁾).

Laat mij, waar ik wil gaan handelen over den weg, dien de Israëlieten volgden bij hun uittocht uit Egypte, mogen aanknoopen bij dit betoog. Immers de berg Sinaï, waar Mozes en Jetro als openbaringsbemiddelaars optraden, waar de verschijningen Gods in rook en vuur plaats vonden als de bewijzen van zijn tegenwoordigheid, waar de plechtige overeenkomst gesloten werd, waarbij het volk verklaarde zich aan de inzettingen van dien God te zullen houden, die zich in hun nabijheid op zulk een verschrikkelijke wijze openbaarde, deze berg is van den aan-

1) In de Maandvergadering van het Oostersch Genootschap in Nederland, gehouden op 24 Febr. 1937, heeft prof. EERDMANS in een voordracht over „Bemiddeling van openbaring” dit eveneens uiteengezet en gewezen op de menschelijke elementen, waarin de godheid op den Sinaï zich openbaarde.

vang af het eerste doel van den uittocht geweest. Over dit doel, waarheen de uittocht gericht was, wil ik eerst spreken. Immers, eenstemmig gewagen alle overleveringen in het Oude Testament van deze drie vaste punten op de route van den uittocht: de doorgang door de zee, de woestijnreis en het verblijf bij den Sinaï en te Kadesj. Het lijkt mij practisch toe den loop der gebeurtenissen om te keeren en eerst de vraag te behandelen: Waar lag de Sinaï? vervolgens de vraag: Langs welken weg bereikten de Israëlieten den Sinaï? om daarna te komen tot de derde vraag: Langs welken weg hebben de Israëlieten op hun tocht naar dezen berg Egypte verlaten? Het antwoord op de laatste vraag hangt voor een groot deel af van het antwoord op de eerste vraag.

Waar lag de berg Sinaï, waaraan de openbaring is vastgeknoopt, welke door Mozes werd bemiddeld? Volgens de traditie moet de Sinaï gezocht worden op het z.g. Sinaï-schiereiland. Daartegen moet opgemerkt worden, dat het groote, driehoekige schiereiland, dat nu bekend staat onder den naam Sinaï, dien naam eerst kreeg in betrekkelijk moderne tijden. Modern onderzoek ¹⁾ heeft aangetoond, dat het verbinden van dezen naam aan dit schiereiland, en meer in het bijzonder de identificatie van den Bijbelschen berg Sinaï met een bepaalden bergtop in het zuidelijk gedeelte van dit groote schiereiland, slechts kan teruggevoerd worden tot omstreeks de 3de eeuw onzer jaartelling en niet teruggaat op het Oude Testament. In de eerste eeuwen van onze jaartelling reisden pelgrims door het schiereiland op zoek naar een grooten berg; zij vonden er verschillende in het Zuiden daarvan en de onderscheidene reizigers hebben deze verschillende toppen aangezien voor den berg der wetgeving en de Bijbelsche namen der halteplaatsen gegeven aan de verschillende bronnen en groepen van palmboomen op den weg daarheen. Het oudste bericht over de heilige plaatsen daar bezitten wij in de pelgrimsreis van de abdis Aetheria, die daar omstreeks 533—540 n. Chr. verblijf hield. De overlevering zelf is nog ouder en gaat zeker terug tot in den tijd van keizer Julianus (360—363 n. Chr.). Want toen werd het schiereiland voor het eerst door monniken bewoond, onder welke Euagrius Ponticus en Nilos de voornaamsten waren, die zich daar vestigden en die ter herinnering aan de gebeurtenissen, die zich daar zouden hebben afgespeeld, een klooster bouwden aan den voet van den ruim 2000 m hoogen bergtop die nog heden „Berg van Mozes”, Djebel Moesa, heet. Zekere berichten uit nog vroeger tijd ontbreken. Ook de Christenen, die zich later in kolonies daar vestigden, wenschten de beteekenis van hun woonplaats te verhoogen en maakten het schiereiland tot het schouwtooneel der omzwervingen der Israëlieten. Volgens oude tradities komen behalve de Djebel Moesa ook nog de Djebel Serbāl, de Djebel Katerīn, de hoogste top van dit bergcomplex, en de Ras-es-safsāf als berg der wetgeving in aanmerking. Moest de traditie den doorslag geven, dan moest beslist aan den Djebel Serbāl de voorkeur gegeven worden. Want niet eerst Kosmas Indicopleustes, die omstreeks 535 na Chr. deze streek bereisd heeft, veronderstelt, dat de Serbāl de Bijbelsche Sinaï is, maar reeds van den tijd van Eusebius af (gest. 340) staat ons een reeks van getuigenissen ter beschikking, dat de Bijbelsche berg Sinaï teruggevonden moet worden in een berg, die zich verheft in de onmiddellijke nabijheid van de in de Wadi Pheirān gelegen oude bisschopsstad en anachoreten-kolonie Pharān (Verg. EBERS, *Durch Gosen zum Sinaï* S. 219, 412—426; 2e druk S. 229, 424—438). Deze berg, de Djebel Serbāl, meer noordwestelijk gelegen, werd ook door de Egyptologen der vorige eeuw R. LEPSIUS en G. EBERS voor den Sinaï gehouden.

De traditie, die aan de hooge, zuidelijke berggroep den naam Sinaï gegeven heeft, en de identificatie van den Sinaï met een berg op het schiereiland zijn betrekkelijk jong en laten zich

1) H. GRESSMANN, *Die Anfänge Israels*, Göttingen, 1914, S. 66.

in elk geval alleen op Christelijk-arabischen bodem vaststellen. Maar waar moeten wij den Sinaï dan zoeken? Veel hangt er van af, welke beteekenis men hecht aan enkele plaatsen in het Oude Testament, voorkomende in oude Hebreeuwsche liederen, waarin de Sinaï met Seïr en Edom verbonden wordt:

1e. Deut. 33 vs 2, uit den z.g. Zegen van Mozes: „Jahwe is van den Sinaï gekomen en voor hen opgegaan van den Seïr. Hij is in lichtglans verschenen van den berg Paran en gekomen van Meriba bij Kadesj.” Jahwe wordt hier voorgesteld tot zijn volk komende om het te redden uit de macht der vijanden en het door de woestijn te geleiden. Hij heet van de bergen te komen; de hier genoemde Sinaï en Paran liggen ten zuiden van Kanaän en behooren tot de streek, die Israëel, uit Egypte komende, doortrok.

2e. Richt. 5 vs 4, uit het z.g. Lied van Debora, waar Jahwe wordt voorgesteld zijn volk te hulp komende uit Seïr en Edom: „Jahwe, toen Gij uittrokt van den Seïr, toen Gij voortschreedt uit het veld van Edom...” Ook hier schijnen Edom en het gebergte Seïr te behooren tot de route, langs welke Jahwe zijn volk te hulp kwam.

3e. Habakuk 3 vs 3, uit het z.g. gebed van Habakuk, waarin ons wordt medegedeeld, dat „God komt van Teman en de Heilige van den berg Paran”. Hier slaat Teman, letterlijk de rechterzijde of de zuidkant, op een deel van Edom, zooals ook blijkt uit Ezechiël 25 vs 13 en Obadja vs 9. Seïr is de bergketen, die van de Doode Zee af naar het Zuiden loopt, naar de golf van Akabah, en Edom is het land rondom die keten.

Volgens deze berichten moet de Sinaï gezocht worden in het Edomietische bergland, niet ver van Kadesj, waarmede het bovendien in de verhalen nog nauw verbonden is. Zulk een ligging stemt ook heel goed overeen met alles, wat wij verder hooren over den Sinaï in het Oude Testament. Inderdaad meenen vele onderzoekers den berg Sinaï thans in de buurt van Kadesj te moeten zoeken, op de westelijke grens van Edom. Daar is een berg gelegen, de Djebel Arā-if, die door vorm en grootte terstond in de woestijn opvalt en vermoedelijk de Sinaï geweest is.

De berg der wetgeving kan ook de Djebel Hellal geweest zijn, die ongeveer 30 mijlen ten Zuiden van El-Arisj ligt. Deze is zeker niet zoo indrukwekkend als de Djebel Moesa, maar rijst op uit een vlakte tot een hoogte van 890 meter en moet in vergelijking met de omgeving wel zeer imponeeren. Er is verder wel geen enkel bewijs voor, dat dit de berg der wetgeving zou zijn, maar het is een van de hoogste toppen in dit gebied, waar de Israëlieten gedurende den langsten tijd der omzwervingen verblijf hielden ¹⁾.

In elk geval moet de plaats, waar Jahwe zich geopenbaard heeft, noordelijker gedacht worden, dan dat in de overlevering is vastgelegd, niet op het Sinaï-schiereiland, maar in het bergen-complex, dat zich in het Noorden daarbij aansluit, in de omgeving van Kadesj.

Anderen echter, en met name vooral GUNKEL, EDUARD MEYER en H. GRESSMANN, zoeken den Sinaï in de vulkaanachtige streek van noordwestelijk Arabië, ten Oosten van de golf van Akabah, dus zelfs ver buiten het Sinaï-schiereiland. Zij verdedigen deze stelling op tweeërlei gronden: eerstens moet volgens hen blijkens de beschrijving van Exodus 19 vs 16 en 18 de Sinaï een werkende vulkaan geweest zijn en sporen van vulkanische werking vindt men niet op het Sinaï-schiereiland, wel echter langs de geheele Oostkust van de Roode Zee, van Aden in het Zuiden over Mekka en Medina tot Edom toe in het Noorden; in een lange, weliswaar vaak onderbroken keten strekken zich daar de geweldige lavamassa's der Harra's uit; en ten tweede zou

1) C. S. JARVIS, The Israelites in Sinaï (Antiquity, Vol. VI, 1932, p. 439), Yesterday and to-day in Sinaï, 1932, p. 171.

ook de Bijbelsche overlevering daarheen verwijzen (Ex. 3 vs 1), en zouden de nauwe betrekkingen tusschen Mozes en Jahwe te danken zijn aan de relatie van Mozes met Jetro, den Midianietischen priester, en daar de Grieksche geograaf Ptolemaeus benevens Arabische schrijvers een land Madian of Moediana vermelden in Arabië, ten Oosten van de golf van Akabah, zou ook daaruit volgen, dat de Sinaï in het Midianietische land ten Oosten van de golf van Akabah moet gelegen hebben. De eerste grond verval, want ook al zijn er van de vulkanen in Noordwest-Arabië uitbarstingen in historischen tijd bekend, er is in het Sinaï-verhaal, zooals prof. EERDMANS betoogd heeft, geen sprake van vulkanische verschijnselen (verg. H. GRESSMANN, *Die Anfänge Israels*, S. 67; *Mose und seine Zeit*, 1913; CHARLES BAKE, *Discoveries of Sinaï*, 1878; KITTEL, *Gesch. des Volkes Israels*, I, S. 537) en tegen den tweeden grond zijn ook overwegende bezwaren; de geheele oudtestamentische overlevering spreekt daartegen, want wel moet blijken het verhaal van Exodus 3 de Sinaï (= Horeb) in Midian gelegen hebben, maar daar staat ook (vs 18), dat dit Midianietische gebied drie dagreizen van Egypte verwijderd is, en dit kan nooit gelden voor een gebied in Noordwestelijk Arabië. De berg der wetgeving (geen vulkaan) moet dus in de omgeving van Kadesj in het gebied der Midianieten, de zuidelijke naburen der Edomieten, gezocht worden. Hiertegen kan alleen ingebracht worden, dat in Deut. 1 vs 2 van den Horeb gezegd wordt, dat deze berg niet minder dan elf dagreizen van Kadesj ligt. Daar de namen wisselen in de verschillende tradities en nooit naast elkander voorkomen, neemt men aan, dat met Sinaï en Horeb één en dezelfde berg bedoeld is, en dat Horeb een andere naam is voor den heiligen berg; indien dit juist is, kan hij nauwelijks zoo dicht bij zijn als de westgrens van Edom. Maar het is zeer wel mogelijk, dat ons hier twee tradities bewaard zijn, die niet alleen verschillen in den naam, aan den berg gegeven, maar ook in de geografische ligging, die er aan wordt toegekend. Het heeft geen zin dieper op deze kwestie in te gaan, die toch zonder twijfel niet opgelost kan worden; elke poging om grooter zekerheid te krijgen stuit op groote moeilijkheden. Mijn bedoeling met dit betoog was echter om aan te toonen, dat elke serieuze grond om den berg Sinaï te plaatsen op het Sinaï-schiereiland ontbreekt, evenals ook elk recht om eenige speciale berg in het verre Zuiden van dit schiereiland als b.v. de Djebel Moesa of de Djebel Serbāl te identificeeren met den Sinaï. Raadpleegt men de verhalen in het Oude Testament, dan is er geen enkel spoor te ontdekken, dat in die richting wijst.

Wat nu de weg betreft, langs welken de Israëlieten van Egypte uit den Sinaï bereikten, uit het voorgaande volgt, dat, welk standpunt wij ook innemen tegenover de geografische namen in het Bijbelsche verhaal van den uittocht, wij geen recht hebben om eenige daarvan te identificeeren met bekende plaatsen op het schiereiland, alleen omdat dit nu bekend staat onder den naam Sinaï. Men heeft in vroeger en later tijd getracht de plaatsnamen, die in het Oude Testament vermeld worden, te identificeeren met bekende plaatsen op het Sinaï-schiereiland, en daarbij is gebleken en blijkt nog telkens, hoe moeilijk het voor onderzoekers is om hun gedachten los te maken van de Christelijke traditie van de 4de eeuw na Chr., die aannam, dat het schiereiland het tooneel der omzwervingen der Israëlieten geweest is en die een reisroute voor het volk van Israël had uitgestippeld tot stichting der pelgrims. De Christenen van den Sinaï zouden natuurlijk gelijk gehad kunnen hebben met hun identificaties, maar aan den anderen kant kunnen zij even goed ongelijk gehad hebben; het zal ons blijken, dat dit laatste het geval was. Immers het verhaal van den uittocht bevat een zeer groot aantal geografische namen, waarvan bijna geen enkele met algeheele zekerheid geïdentificeerd kan worden met eenigen bekenden plaatsnaam uit den tegenwoordigen tijd, en laat ons in totale onzekerheid omtrent het tooneel der omzwervingen der Israëlieten

van het oogenblik van het verlaten van Egypte of tot op het oogenblik van de aankomst aan de Jordaan.

De reisroute zelf vinden wij beschreven in verschillende passages van Exodus 12 vs 37 af: „de Israëlieten braken uit Raämses op naar Sukkoth” tot Exodus 19 vs 2: „Zij braken op van Rafidim en kwamen in de Woestijn van den Sinaï en legerden zich aldaar tegenover den berg.” Hier verlaat het boek Exodus de geografie voor andere belangen en de geschiedenis van de omzwervingen wordt niet meer opgevat tot het boek Numeri. In Numeri 33 worden nog eens al de vroegere halten der Israëlieten herhaald, zonder opvallende verschillen en worden ook de latere halten op den weg van den Sinaï naar de Jordaan opgenoemd. Het is een lange lijst van namen van plaatsen en woestijnen; de woestijnen zijn vele in aantal: wij hooren van de woestijn van Sjoer, van Sin, van den Sinaï, van Tsin en van Paran. Vanwaar de schrijver al die namen heeft, weten wij niet. Het is ook zeer de vraag, of hij deze namen uit oude traditie kende, of dat hij ze op grond van eigen theorieën in het verhaal heeft opgenomen. Wellicht zijn het de namen der halten op den grooten weg van tegenover Jericho naar Egypte, maar het is zeker niet toevallig, dat het aantal — indien wij het punt van vertrek en het eindstation weglaten — juist overeenkomt met dat van de jaren der omzwervingen. Waarschijnlijk is dus dit cijfer kunstmatig, door weglating of toevoeging van enkele namen, verkregen.

Nog minder weten wij, waar al de hier opgesomde plaatsen te zoeken zijn. Het is onmogelijk de juiste ligging er van aan te geven. Al heeft de traditie sommige daarvan gelocaliseerd, deze klimt niet hoog genoeg om daarop te bouwen, zoodat geen enkele met zekerheid kan geïdentificeerd worden, behalve dan één, namelijk Kadesj, waarover straks. Er is ten minste een groote hoeveelheid vindingrijkheid voor noodig om plaatsen te vinden, die eenigszins beantwoorden aan de in het Oude Testament daaromtrent vermelde gegevens. Het beste slaagt men nog met Mara en Elim (Exodus 15 vs 22—27), welke men gewoonlijk plaatst bij de Westkust van het Sinaï-schiereiland. Een eeuw geleden heeft BURCKHARDT Mara geïdentificeerd met de bron van Hawwarah, 47 mijl ten Z.O. van Ain Moesa en 7 mijl van de kust, aan den modernen weg van Egypte naar de Djebel Moesa, een bron zoo brak, dat het water ongeschikt is om te drinken; ook heeft men Mara met de Ain Naba, 10 mijl ten Z.O. van Suez willen identificeren. Op gelijke wijze werd Elim door BURCKHARDT geïdentificeerd met een plaats in de Wadi Gharandel, waar uitmuntend drinkwater en een groep palmboomen te vinden is, terwijl anderen Elim meenden terug te vinden in de Ain Moesa 6 mijl ten Z. van de Ain Naba. In de Middeneeuwen zagen reizigers in de Ain Moesa de bittere bron van Mara, in de oase van Wadi Gharandel de bronnen en palmboomen van Elim, terwijl hun verder naar het Zuiden de stad Faran of Feiran getoond werd als de plaats van Rafidim, waar de slag tegen de Amalekieten plaats vond, en zoo werd de weg der Israëlieten verder uitgestippeld, totdat hij zijn climax bereikte aan den voet van den heiligen berg in het Zuiden van het schiereiland.

Eenstemmigheid heerscht er dus niet op dit terrein, en op het eerste gezicht schijnt het ook onmogelijk eenige regelmaat in deze wanorde te brengen. Wanneer wij echter afzien van het identificeren der namen van woestijnen en halten in het verhaal van den uittocht, ontdekken wij, dat dit verhaal, wel verre van verward te zijn, opvallend duidelijk is. De Israëlieten verlaten Egypte en slaan terstond den weg in naar den Sinaï en naar Kadesj, waar het volk reeds na twee maanden aankwam. Deze laatste plaats is de eenige der halten, die met groote zekerheid geïdentificeerd kan worden met de oase van de Ain Gadis aan de zuidgrens van Palestina gelegen midden in een vruchtbare vlakte, een plaats, die in moderne tijden bekend is geworden, omdat zij tijdens den wereldoorlog het Turksche leger tot basis heeft gediend bij zijn aanval op Egypte. Dit

Kadesj, dat wij moeten zoeken ten Zuiden van Kanaän, was met den Sinaï het eerste doel, waaraan de Israëlieten zich na den uittocht uit Egypte richtten (verg. Num. 13 vs 26). En te Kadesj zijn zij gekomen na een verblijf bij den berg Sinaï, waar een primitief heiligdom van Jahwe geweest moet zijn, waar het verbond met Jahwe gesloten werd en hun de geboden gegeven werden, waar de plechtigheid plaats vond, die steeds beschouwd wordt als de centrale gebeurtenis in Israëls oudste geschiedenis.

Maar het eenvoudig reisverhaal, dat niet anders bevatte dan een tocht der Israëlieten van Egypte uit regelrecht naar den Sinaï en naar Kadesj, is in de traditie geworden tot een rondzwerving door de bergachtige streken van het Sinaï-schiereiland. Men heeft het wel eens voor niet onmogelijk geacht, dat deze latere traditie zou aanknoopen bij een jongere, Bijbelsche traditie, die ons dan in Numeri 33 zou bewaard zijn gebleven, welke dan de reeks van halten in het Zuiden van het schiereiland plaatst, maar, al is het duidelijk, dat de schrijver van dit reisverhaal wel een bepaalde voorstelling van de gevolgde route had, er is geen enkel bewijs voor, dat die route zoover zuidelijk ligt. Het moge een aangename tijdverpoozing zijn om te trachten de verschillende in het reisverhaal genoemde plaatsen te identificeeren met plaatsen in deze landstreek gelegen, men verlieze bij deze bezigheid nooit uit het oog, dat niet één plaats, in dit reisverhaal opgenoemd, met eenige zekerheid of zelfs met waarschijnlijkheid op het schiereiland geplaatst kan worden, en dat, wanneer wij deze verhalen onbevooroordeeld lezen, er niet de minste aanduiding is, dat het schouwtooneel van den uittocht zoover zuidelijk ligt ¹⁾.

Tegen deze traditioneele opvatting spreken ook vooral geografische gronden. In den zuidelijken hoek van het schiereiland verheft zich een woest graniet- en porfiergebergte, een ontzaglijke wirwar van kale toppen zonder boomen of eenigen plantengroei, van elkander gescheiden door meestal droge, zandige stroombeddingen. Dit bergcomplex in het Zuiden is omgeven door waterlooze streken en van Suez uit slechts bezwaarlijk te bereiken in 8 à 10 dagreizen door een woestijn, die hoofdzakelijk bestaat uit zand en steen en slechts heel enkele oasen telt. Zouden wij het van een leidsman, als Mozes was, kunnen verwachten, dat hij zijn volk in deze dorre, troosteloze woestijn van zand en graniet zou binnen leiden? Wat konden de Israëlieten daar voor zich en hun vee anders verwachten dan een wissen hongerdood? De Israëlieten zijn echter nooit in het zuidelijk gedeelte van het Sinaï-schiereiland geweest, zooals men nu bijna 17 eeuwen heeft gedacht, maar gedurende de geheele periode der omzwervingen verbleven zij in het steppengebied van het noordelijk gedeelte daarvan, waar zij weiden vonden voor hun kudden en graan konden verbouwen voor hun dagelijksch brood. Dit was ook de reden waarom zij nooit zoo zuidelijk zijn geweest. Immers de Israëlieten waren vergezeld van groote kudden vee en daarvoor was men op weilanden aangewezen. En weilanden zijn er niet in het Zuiden van het schiereiland, waar alles

1) Dr. J. H. KRAMERS maakte mij opmerkzaam op het merkwaardige feit, dat ook de Arabische schrijvers in de Middeneeuwen het terrein van de omzwervingen der Israëlieten veel noordelijker zoeken. Al-Istahri († 950) definieert de grenzen van dit gebied aldus: „Een grens reikt tot al-Ġifâr (d.i. de streek, waar Pelusium ligt), één grens aan den berg Tur (d.i. het tegenwoordige Sinaï-gebergte) en omgeving, één grens is tegenover Jeruzalem en omgevend gebied van Palestina, en één grens reikt tot de woestijn, die zich uitstrekt achter den rug van de delta van Egypte tot aan al-Kulzum (bij Suez)”. (Uitg. van de Goeje, herdrukt in 1927, blz. 53). En Fadl-Allah al-Umari († 1340) zegt in zijn kanselarij-handboek „Kitâb-al-Tarif”, waar hij de grenzen van Egypte in zijn tijd beschrijft, en nadat hij de Egyptische kust van de Roode Zee heeft genoemd, als volgt: „Daarna zet de grens zich voort langs de plaats, waar al-Suwais (d.i. Suez) ligt en door het gebied ten Oosten van Birkat-al-Gharandal, waar God Farao heeft doen verdrinken, en bereikt dan de woestijn van de omzwervingen der Israëlieten, totdat hij raakt aan het gebied van al-Šam (d.i. Syrië)”. Caïro-druk van het bewuste boek, van 1312/1894—5, blz. 173).

practisch harde graniet is. Bovendien aten de Israëlieten bij alle feesten en ceremonies tijdens de omzwervingen brood, olie, vleesch en ander voedsel, hetgeen bewijst dat zij den grond bebouwd moeten hebben. Maar in het Zuiden van het schiereiland groeit niets, dan wat olijven en amandelboomen in enkele valleien; daarentegen is er vooral in het Noordoosten daarvan een groote uitgestrektheid lands, die uitmuntend koren kan opleveren en weiden biedt voor kudden vee.

Nog om een andere, een historische reden moeten wij de zuidelijke route afwijzen. Immers, in de dagen van den uittocht vormde de westzijde van het tegenwoordige Sinai-schiereiland een Egyptische provincie; juist in dien tijd hadden de Egyptenaren voor deze landstreek, die volgens de traditie het tooneel van den uittocht zou geweest zijn, groote belangstelling; daar hadden zij hun koper-, turkoois- en malachietmijnen. In verschillende deelen van het zuidelijk schiereiland zijn de resten van tien mijnen gevonden en te Serabit-el-Chadim liggen nog de ruïnes van een tempel en van kazernes, die bewijzen, dat ten tijde van den uittocht daar Egyptische soldaten in garnizoenen lagen om de mijnen met haar ambtenaren en werklieden te beschermen. De groote papyrus Harris verhaalt ons, hoe de Egyptische koning rijke geschenken zond aan den tempel van de godin Hathor, aldaar gelegen. Mozes moet van dat alles op de hoogte zijn geweest en het is zeer onwaarschijnlijk, dat hij het volk Israël gebracht zou hebben in een gebied, waarin Egyptische garnizoenen lagen; hij had immers reden te over om zooveel mogelijk aanraking met Egyptische autoriteiten te vermijden. Neemt men nu met de traditie aan, dat de Israëlieten gekampeerd hebben bij den Djebel Moesa, dan zou dit op nog geen 50 km afstand van het Egyptisch garnizoen te Serabit-el-Chadim geweest zijn. Daartegenover staat, dat het noordelijk gebied een veiliger route bood; immers daarvoor hadden de Egyptenaren blijkens de afwezigheid van tempels en andere gebouwen weinig belangstelling; hoogstens hadden zij er enkele grensposten bij de officieele wegen, die gemakkelijk vermeden konden worden.

Langs welken weg hebben nu de Israëlieten Egypte op hun tocht naar den Sinai verlaten? Op deze vraag is nog steeds geen antwoord gegeven, dat allen bevredigt. Dit is eenerzijds een gevolg van de betrekkelijke onzekerheid in zake de vraag naar den toenmaligen vorm der landengte van Suez, en anderzijds van de groote moeilijkheid om de in de betreffende teksten Exodus 12 vs 37; 13 vs 17—20; 14 vs 2—9 en 15—22 genoemde plaatsen terug te vinden.

Wat het eerste gedeelte van den weg van den uittocht betreft, namelijk de reis van Raämses naar de woestijn, daaromtrent vinden wij in het Oude Testament wederom een aantal geografische namen en details, waaruit blijkt, dat de schrijver, die eenige eeuwen na de gebeurtenissen leefde, tot op zekere hoogte een soort van geografisch schema voor den geest had. Bij de beoordeeling van dit Bijbelsche geografische schema nam men algemeen aan, dat de Israëlieten woonden in de streken ten Westen van het tegenwoordige Suezkanaal en dat hoofdzakelijk de Wadi-Toemilät, het ondiepe dal van ongeveer 50 km lengte, dat het Nijldal verbindt met de streek van het huidige Suezkanaal, overeen zou komen met het Bijbelsche land Gosen, en dat de uittocht van daar uit plaats vond. Daar zoekt men ook de in het Oude Testament genoemde voorraadssteden Pithom en Raämses, welke de Israëlieten voor Pharao bouwden. Pithom, d.i. Per-Atoem, de tempel van Atoem werd door den Zwitserschen onderzoeker ED. NAVILLE¹⁾ gezocht op de plaats van den tegenwoordigen puinheuvel Tell-el-Maschoeta, 30 km ten Westen van Ismailija, die gedeeltelijk

1) ED. NAVILLE, *The Store-city of Pithom and the Route of the Exodus*, London, 1885, p. 23—26; ED. NAVILLE, *Goshen and the shrine of Saft-el-henneh*, London, 1887, p. 14—20; 24—25.

opgegraven is in 1884. Volgens GARDINER ¹⁾ echter lag Pithom eenige km verder naar het Westen op de plaats van de Tell-er-Rotâb, in 1906 door PETRIE ontdekt. Op grond van Exodus 1 vs 11 nam men aan, dat Raämses dicht bij Pithom zou gelegen hebben, omdat aldaar beide steden in één adem genoemd worden. FLINDERS PETRIE ²⁾ meende in 1906 de stad Raämses teruggevonden te hebben in de Tell-er-Rotâb, in het westelijk deel van de Wadi-Toemilât, echter op onvoldoende gronden. Daar beide steden in Gosen lagen, dat dan de Wadi-Toemilât in hoofdzaak zou omvatten, nam men ook aan, dat de Hebreërs van deze vallei uit Egypte verlaten hadden, waarvoor echter geen enkel bewijs is. NAVILLE, een der eersten, die zich serieus hebben bezig gehouden met het onderzoek naar het punt van vertrek en het eerste gedeelte van den door de Israëlieten gevolgden weg, stelt het zich aldus voor: De Israëlieten hebben zich verzameld bij Raämses in de Wadi-Toemilât, vandaar vertrekkende marcheeren zij naar Succoth. Dit zou de algemeene benaming zijn voor het district der Bedoeiententen in de Wadi-Toemilât, het Thekoe of Thoekoe der Egyptenaren; vandaar gingen zij naar Etham, aan den rand der woestijn, liggende volgens NAVILLE ten Z.W. van het Timsah-meer, ongeveer bij het moderne Nefisjeh. Vervolgens kregen zij bevel om terug te keeren en zich te legeren (Exodus 1 vs 1 en 2) bij Pi-Hachiroth, tusschen Migdol en de zee, tegenover Baal-Zephon welke drie plaatsen ook door NAVILLE geïdentificeerd worden.

Pi-Hachiroth is voor hem Per-kerhet, de tempel van de slangengodin Kerhet; deze plaats wordt vermeld op de beroemde z.g Pithom-stèle, door NAVILLE in Tell-el-Maschoeta gevonden, uit den tijd van Ptolemaeus Philadelphus (\pm 285 v. Chr.); zij zou gelegen hebben aan de westzijde van de tegenwoordige zuidelijke uitbreiding van het Timsah-meer. Migdol plaatst hij 3 mijl ten Zuiden daarvan, dicht bij het tegenwoordige spoorwegstation Serapeum, waar een berg is met ruïnes uit de Perzische periode. De Roode Zee zou zich in die dagen veel noordelijker uitgestrekt hebben dan thans, en langs Ismailijah door wat nu het Timsah-meer is, geloopt hebben tot in de Wadi-Toemilât en gereikt hebben tot Heroöpolis, in den Griekschen tijd de voornaamste stad der Wadi-Toemilât. Aan de andere zijde van deze golf konden de Israëlieten dan Baal-Zephon zien liggen, dat NAVILLE identificeert met een heuvel, waarop zich thans het graf van een beroemden Mohammedaanschen sjeich bevindt. Hier moet het ondiepste gedeelte van de genoemde golf geweest zijn; hier maakte een sterke Oostenwind des nachts de zee droog en de wateren werden verdeeld, zoodat het mogelijk was de zee door te trekken en Baal-Zephon op den Oostoever te bereiken. Voor diegenen, die deze identificaties als van Succoth met Thekoe, en van Pi-Hachiroth met Per-kerhet aannemen, is het boven allen twijfel verheven, dat de Hebreërs langs dezen weg van de Wadi-Toemilât uit Egypte verlieten.

Deze traditioneele opvatting, die nog altijd als de meest voor de hand liggende algemeen gehuldigd wordt, levert toch vele bezwaren op. In de eerste plaats neemt zij ten onrechte aan, dat Raämses in de Wadi-Toemilât moet liggen en dat daar het punt van vertrek bij den uittocht lag. In de tweede plaats volhardt zij er bij om met de Septuaginta, die zonder twijfel dezelfde fout maakt en de Wadi-Toemilât als het uitgangspunt van den uittocht beschouwt, — immers de Septuaginta vertaalt het origineele Hebreuwsche Schelfzee „jām soeph” met Roode Zee, ἐρυθρὰ θάλασσα, — aan te nemen, dat de Israëlieten door deze Roode Zee of een of andere voortzetting daarvan, die nu uitgedroogd is, getrokken zijn. In de derde plaats identificeert zij Pi-

1) A. H. GARDINER, The Delta-residence of the Ramessides (Journal of Egyptian Archaeology, Vol V, London, 1918); A. H. GARDINER, The Ancient Military Road between Egypt and Palestine (ibidem, Vol. VI, p. 99 vgg., London, 1920).

2) W. M. FLINDERS PETRIE, Egypt and Israel. London, 1923, p. 28—49.

Hachiroth met Per-kerhet, en dat is philologisch onmogelijk (zie b.v. EDELKOORT, *Uittocht en Intocht*, blz. 74). Het element pi- is natuurlijk het Egyptische „per”, d.i. „tempel van”, dat gevonden wordt in vele plaatsnamen, maar de k van „kerhet” kan in het Hebreeuwsch alleen door k, en niet door h weergegeven worden. De overgang van k tot h is zonder voorbeeld en zou een onbegrijpelijke misvorming zijn, nog afgezien van de metathesis der medeklinkers.

Wel verdedigt NAVILLE deze opvatting met de opmerking, dat namen, die van de eene taal in de andere worden overgenomen, alleen maar bij benadering worden weergegeven, zonder raadpleging van de philologie en haar wetten, maar hij vergeet, dat de Egyptenaren bij de ontleening van namen en woorden aan het Semietisch altijd de origineele uitspraak pijnlijk nauwkeurig aanduiden. GARDINER vermoedt, dat Pi-Hachiroth een corruptie is van „tempel van Hathor”, pr-Hthrt, welke naam vermeld wordt in de beschrijving van de stad Per-Ramessoe in den papyrus Anastasi III, 3, 3. Dit is echter louter gissing en de overgang van Per-Hathor in Pi-Hachiroth is onbestaanbaar ¹⁾. Eindelijk zijn ook de plaatsaanduidingen van NAVILLE voor Migdol en Baal-Zephon louter gissingen.

Elke poging om zich serieus met deze kwestie bezig te houden en een antwoord te zoeken op de vragen: Waar lag het vertrekpunt bij den uittocht? en welken weg sloegen de Israëlieten in? moet rekening houden met drie feiten:

Vooreerst, dat de weg, zooals die ons in het Oude Testament wordt beschreven ons is overgeleverd in documenten, die eenige eeuwen jonger zijn; zelfs indien het ons mogelijk was op grond van de gegevens van het Oude Testament dien weg vast te stellen, dan behoeft dat nog niet de weg te zijn, die in werkelijkheid door de Israëlieten gevolgd is; dan is dat alleen de weg, dien zij volgden volgens een traditie uit den lateren tijd;

ten tweede is er in den Hebreeuwschen tekst nergens sprake van de Roode Zee; in Exodus 14 wordt alleen „de zee” genoemd, in Exodus 13 vs 18 en 15 vs 4 en 22 is het de Schelfzee. De vertaling „Roode Zee” voor „jām soeph” is alleen gebaseerd op het feit, dat de Grieksche vertaling deze benaming gebruikt. Zonderling genoeg treft men deze benaming niet alleen in ons Doopformulier aan: „Gij, die den verstokten PHARAO met al zijn volk in het Roode meer verdronken hebt en Uw Volk Israël droogvoets daardoor geleid, door hetwelk de doop beduid werd” en ook niet alleen in de volksvoorstelling van onzen tijd, doch ook nog telkens in wetenschappelijke werken (zoo b.v. Edelkoort, *Uittocht en Intocht*, 1924 blz. 71; Böhl, *Exodus*, 1928 blz. 124);

ten derde heeft GARDINER aangetoond, dat Raämses boven allen twijfel is Per-Ramessoe, d.i. het huis van Ramses, een der hoofdsteden van het Egypte der 19de dynastie, gelegen op de plaats van het latere Pelusium, aan de Middellandsche Zeekust ten Oosten van de landengte van Suez, in een oostelijken uitlooper van de Nijldelta bij den mond van den Pelusischen arm van den Nijl. Hier lag ook eens, althans in de onmiddellijke nabijheid daarvan, de oude hoofdstad uit het tijdperk der Hyksos: Avaris (A. H. GARDINER, *The Delta-residence of the Ramessides*, J.E.A. V, 1918, p. 127—138; 179—200; 242—271; *The Geography of the Exodus*, Rec. d'êt. égyptologiques dédiées à la mémoire de Champollion, Paris, 1922, p. 203—215).

Op grond van deze feiten mogen wij aannemen, dat het punt van vertrek bij den Uittocht niet lag in de Wadi-Toemilât, maar in een streek, die aanzienlijk noordelijker gelegen was, dat het Pelusium geweest moet zijn. Dan moeten wij ons ook losmaken van de indentificaties van Bijbelsche plaatsnamen als Succoth en Etham met plaatsnamen in of bij de Wadi-Toemilât. Wij kunnen dit zonder leedwezen doen, daar philologisch deze identificaties niet gelukkig zijn. Die

1) Mogelijk ook beteekent Pi-Hachiroth de uitmonding van het meer Serbonis in den Pelusischen Nijlarm.

van Succoth met Thekoe moet opgegeven worden; zij had reden van bestaan, zoolang men geloofde, dat Raämses lag in de Wadi-Toemilät en dat met „jäm soeph” de Roode Zee bedoeld was. Ten aanzien van Etham, dat tot nu toe niet voldoende geïdentificeerd was, werd opgemerkt, dat Etham hier stond voor het Egyptische woord chetem, dat „versterking, fort” beteekent, en dat dit dan een afkorting zou zijn voor chetem Thel, „fort van Thel”, welke plaats men eveneens in de Wadi-Toemilät zocht, maar afgezien nog van het feit, dat de Egyptische ch moeilijk in het Hebreeuwsch door aleph kan weergegeven worden, is er geen enkel bewijs voor, dat „chetem” alleen voor Thel gebruikt wordt. Zoodat met deze namen niets is te beginnen. Het lijkt niet wel mogelijk deze plaatsen terug te vinden in de omgeving van Pelusium.

Toch zijn er omtrent een paar Bijbelsche plaatsnamen eenige waardevolle gegevens te vermelden. Het Bijbelsche verhaal deelt mede, dat de Israëlieten kampeeren voor Pi-Hachiroth, tusschen Migdol en de zee, tegenover Baal-Zephon. Pi-Hachiroth blijft vooralsnog onbekend. De naam Baal-Zephon spreekt echter voor zichzelf. Deze plaats, dragende een Semietischen naam, moet wel liggen in den uitersten noordoostelijken hoek van het Egyptische territorium, misschien zelfs al in het eigenlijke Bedoeieneland, en haar beteekenis „Baal van het Noorden” is zonder twijfel een bevestiging van de noordelijke ligging van het punt van vertrek bij den uittocht.

Ook Migdol is een Semietisch woord voor „toren”, het Hebreeuwsche Migdäl, door de Egyptenaren waarschijnlijk reeds vroeg in de 18de dynastie overgenomen ter aanduiding van bepaalde vestingen, gewoonlijk met een daaropvolgenden genitivus van een koningsnaam. Migdol was de naam der vestingen, die op de landengte van Suez de onbeschermden punten van de Egyptische oostgrens moesten beveiligen tegen invallen van de bewoners van het Sinaï-schiereiland. Deze waren noodig, want al werd de oostgrens door een vestingmuur beveiligd, er waren bij de meren toch punten, waar de muur onderbroken werd en waar men bij het droogwaaien der ondiepten Egypte kon binnenkomen. Deze muur, de z.g. vorstenmuur, kon niet zonder verlof gepasseerd worden en bemoeilijkte het binnentrekken zoowel als het wegtrekken; met deze versterkingen sloot hij den directen weg naar Palestina af.

Zoo vermeldt een Demotische papyrus in Caïro (J.E.A., VI, p. 108) niet minder dan vier Migdols in de oostelijke Delta. Een belangrijke stad Migdol was ook bekend aan de Israëlietische profeten; dat deze gelegen was in den uitersten noordoosthoek van de Delta blijkt uit passages als Ezechiël 29 vs 10 en 30 vs 6, waar de profeet Egypte vervloekt van Migdol tot Syene, waar Syene, het moderne Assoeän bij de eerste katarakt, het zuidelijk uiteinde van Egypte, en Migdol het noordelijke vertegenwoordigt. Jeremia spreekt ook van Migdol, tezamen met Daphnae en Memphis (Jeremia 44 vs 1; 46 vs 14). Wij mogen dus wel aannemen, dat er een belangrijke stad Migdol lag in de noordoostelijke Delta, en waar het tooneel van den uittocht in dit gedeelte van Egypte gezocht moet worden, is het niet onwaarschijnlijk, dat deze stad een rol gespeeld heeft bij den uittocht. GARDINER heeft dan ook wel gelijk, als hij dit Migdol identificeert met den modernen puinhevel Tell-el-her, gelegen ongeveer halfweg tusschen Pelusium en Thel, bij het moderne El-Kantara gelegen. Misschien is het identisch met het Migdol van koning MENMARE (Seti I), dat genoemd en afgebeeld wordt op de reliëfs van Karnak, welke den Aziatischen veldtocht van dezen koning uit de 19de dynastie beschrijven.

Te betreuren is het, dat tot nog toe elke nadere aanduiding van de ligging van Pi-Hachiroth en van Baal-Zephon ontbreekt, maar er is reden te over om aan te nemen, dat in het Bijbelsche verhaal met Migdol bedoeld wordt het Migdol van Seti I, liggende tusschen Pelusium en Thel, en dat het eerste deel van den weg, dien de Israëlieten volgden bij hun uittocht, niet gezocht moet worden in de Wadi-Toemilät, maar veel meer noordelijk in de omgeving van Pelusium en Tell-el-her.

Het verhaal van Exodus 14 vs 1—4 omtrent den tijdelijken terugkeer, misschien uit vrees voor de gevaren van de woestijn, naar het meer gastvrije Egyptische territorium vermeldt behalve de drie plaatsnamen Migdol, Baal-Zephon en Pi-Hachiroth, ook een nieuw element: de Schelfzee. Duidelijk komt hier tot uiting de opvatting, dat er een Egypte is, gescheiden van de woestijn door de Schelfzee. De Israëlieten komen dezen hinderpaal te boven, de hen volgende Egyptenaren falen. Wat moeten wij nu verstaan onder de Schelfzee, die in de geschiedenis van den uittocht zulk een groote rol speelt? Deze vraag hangt natuurlijk nauw samen met de vraag naar de plaats, waar de Israëlieten de zee doorgetrokken zijn. Hieromtrent bestaan drie opvattingen: de eerste, de traditioneele, laat de Israëlieten ver in het Zuiden nog beneden Suez de Roode Zee doortrekken, waartegen echter als bezwaar kan gelden, dat de golf van Suez daar ter plaatse tot 22 m diep is ¹⁾; volgens een tweede opvatting vond de doortocht plaats tusschen Suez en de Bittermeren, die toen nog door een zee-arm met de golf van Suez verbonden waren (zie o.a. BÖHL, Exodus, blz. 127; NOORDTZIJ, Gods woord enz., blz. 246—247); een derde opvatting legt de doortocht nog verder het land in tusschen de Bittermeren en het Timsah-meer.

Daarnaast staat nog de opvatting van GRESSMANN, die, evenals bij het Sinaïverhaal, ook in het doortochtverhaal sporen van vulkanische gebeurtenissen meent te zien en die de catastrofe aan de Schelfzee uit deze gebeurtenissen verklaren wil (GRESSMANN, Die Anfänge Israels, Göttingen, 1914, S. 56, 57; 66, 67). Het terugwijken van de zee, een pikzwarte gloedwolk, die den Egyptenaren schrik aanjaagt en naar de zee teruggedrijft, de terugkerende golven, dat alles wordt daarmee verklaard. Dit brengt GRESSMANN er toe, mede op grond van het feit, dat de Schelfzee met den Sinaï historisch en geografisch nauw verbonden is, de Schelfzee niet te identificeeren met de golf van Suez, maar met die van Akabah, dus niet met den westelijken maar met den oostelijken uitlooper van de Roode Zee, zich daarbij beroepend op enkele plaatsen in het Oude Testament, waar met Schelfzee inderdaad de golf van Akabah bedoeld schijnt te zijn (1 Kon. 9 vs 26; Jeremia 49 vs 21) ²⁾. De Leidsche vertaling zegt met het oog op de Schelfzee: „Wat met dien naam werd aangeduid, is onzeker; waarschijnlijk de geheele Roode Zee, met haar twee zich noordwaarts uitstreckende golven, waarvan de westelijke thans de golf van Suez, de oostelijke die van Akabah heet” (aanteekening op Ex. 13 vs 18). EDELKOORT (Uittocht en Intocht, blz. 74) ziet in de Schelfzee den uitlooper van de Roode Zee, die reikte tot het Timsah-meer.

De Schelfzee kan echter bezwaarlijk een aanduiding zijn van de Roode Zee, want deze naam: rietzee, of zee van biezten of wier, „jām soeph”, past heelemaal niet bij de Roode Zee, want riet groeit alleen daar, waar zoet water is, of op plaatsen, waar zoet water in zee gebracht wordt en dus brak water ontstaat, en dat is noch in de golf van Suez, noch in die van Akabah het geval, ook al neemt men aan, dat de golf van Suez voorheen veel dieper het land binnendrong en tot in de buurt van Pithom reikte, wat altijd nog een vermoeden is en niet bewezen kan worden (verg. KÜTHMANN, Die Ostgrenze Aegyptens). De naam Rietzee duidt op een lagune, waarvan de oevers met riet begroeid zijn. Maar er is geen riet in de Roode Zee, en juist die

1) De vroegere en ook nog de tegenwoordige Arabische overleveringen plaatsen de verdrinking van Farao en zijn volk in de Roode Zee ter hoogte van de Wadi Gharandal (vergl. JEAN MASPÉRO et GASTON WIET, Matériaux pour servir à la Géographie de l’Égypte, Tome XXXVI v. d. Mémoires publ. par les Membres de l’Inst. franç. d’Arch. or. du Caire, 1919, p. 39).

2) Men kan dit feit alleen hieruit verklaren, dat de Israëlieten, toen zij reeds lang in Palestina waren en beter bekend waren met de ligging van de golf van Akabah dan met die van het water, waarin Pharaos leger was omgekomen, aannamen, dat deze catastrofe plaats vond in deze golf. Het is zeer de vraag, of de bijbelschrijvers het bestaan van de golf van Suez kenden.

zee-arm, de golf van Suez, waar men veronderstelt, dat de doortocht heeft plaats gehad, is geheel vrij van alle soorten riet. Het is merkwaardig, hoe sterk hier nog altijd de invloed is van de Grieksche vertalers, die het Hebreeuwsche „jām soeph” weergaven met „ἐρυθρα θαλασσα, Roode Zee”. Het blijkt duidelijk, dat jām soeph niet is de Roode Zee, maar een of ander water in den noordoosthoek van Egypte, dicht bij den Nijlmond en bij de Middellandsche Zee en met beide in verbinding staande, zoet genoeg om een weelderige moerasvegetatie, vooral rietgroei mogelijk te maken. In Egyptische teksten komt telkens voor de geografische term Pa-toefi, de papyruslandstreek, die blijkt te liggen in het Noorden van de Delta. Dit Pa-toefi kan niets te doen hebben met de Roode Zee, want riet of papyrus groeit niet in zout water, maar is de naam van de talrijke lagunen, die aan de kust tusschen de Nijlmonden lagen en die door een betrekkelijk smalle strook lands van de Middellandsche Zee gescheiden zijn. De bekendste en grootste daarvan zijn in het Noordwesten bij Alexandrië het meer Mareotis, in het Noordoosten het meer Manzalah en nog verder naar het Oosten niet ver van Port-Said het meer Serbonis of Sabchat Bardawil. Deze lagunen veranderen in den loop der tijden van omvang, maar hun moerassig karakter behielden zij. Maar het komt mij voor, dat „jām soeph” de benaming is van deze lagunen, speciaal wel voor dat gedeelte dezer lagunen, dat eertijds in de buurt van den thans verdwenen Pelusischen Nijlmond lag en de verbinding vormde tusschen de meren Manzalah en Serbonis ¹⁾. Op grond van bovengenoemde feiten moet men aannemen, dat de Schelfzee in deze omgeving gezocht moet worden.

Hier moet de catastrophie plaats gevonden hebben, ons beschreven in Exodus 14; hier zijn de Egyptenaren, wier paarden en wagens in den moerassigen bodem bleven steken en wegzakten, door een opkomenden vloed overvallen en omgekomen ²⁾, terwijl de Israëlieten waarschijnlijk over de smalle landtong, voortgaande als het ware door het midden van de zee, ontkwamen.

Voor een dergelijke noordelijke ligging van het punt van vertrek en van het eerste gedeelte van de gevolgde route pleit ook het verhaal van de kwartels (Exodus 16 vs 13). Immers deze trekvogels, uitgeput door hun lange vlucht over de Middellandsche Zee, vielen bij duizenden neer op of bij het strand. Een dergelijk verschijnsel kan zich niet bij de golf van Suez of bij die van Akabah voorgedaan hebben, maar alleen dicht bij de kust van de Middellandsche Zee (Sir WILLIAM WILLCOCKS, *From the Garden of Eden to the Crossing of the Jordan*, 1929, p. 69). Dit wordt nog bevestigd door de merkwaardige mededeeling in Exodus 13 vs 17, dat „God hen niet leidde door den weg der Philistijnen, hoewel die de naaste was, want God dacht: Het volk mocht eens op het zien van den oorlog berouw krijgen en naar Egypte terugkeeren, maar God leidde het volk langs den weg der woestijn naar de Schelfzee”. Er kan geen twijfel aan zijn, dat hier met den weg der Philistijnen de groote militaire weg bedoeld is, welke volgens de overlevering in oude tijden de heerbaan vormde van Egypte naar Syrië, die aan de Egyptische zijde begon bij Thel, ten Oosten van het moderne El-Kantarrah en in noordoostelijke richting liep ten Zuiden van het meer Serbonis, ongeveer 15 mijlen ten Zuiden van de kust en die de zeekust bereikte in El-Arisj en vandaar over Rafa naar Gaza liep. Een blik op de kaart toont ons, dat voor een volk, dat Egypte verlaat van de Wadi-Toemilāt uit, deze weg niet als „de naaste”

1) In navolging van Brugsch (*L'exode et les monuments égyptiens*, Leipzig, 1875, p. 31, 32) houdt ook Jarvis (*Antiquity*, Vol. VI, 1932, p. 116, 117; p. 434—444; *Yesterday and to-day in Sinaï*, 1932, p. 174) het meer Serbonis voor de Schelfzee.

2) Gelukkiger waren de Romeinen, die onder leiding van Drusus per schip een tocht over onze Wadden maakten en door de invallende eb werden verrast; hun schepen vielen op het droge, doch zij zelf werden door de te hulp snellende Friezen gered (Dio Cassius, *Liber LIV*, cap. 32).

beschreven kan worden, echter wel voor een volk, dat optrekt uit Raämses (= Pelusium), ja, voor die is het zelfs zóó de aangewezen weg, dat de schrijver van het verhaal het zijn plicht acht om te verklaren, waarom die weg niet ingeslagen is. Men gaf de voorkeur waarschijnlijk aan den anderen weg door de woestijn, omdat die minder begaan werd en omdat men niet naar Palestina, maar naar Kadesj wilde. Daar de Israëlieten zich in Kadesj een tijdlang vestigden, moet dit ook wel het voorloopig doel van de reis zijn geweest (verg. GRESSMANN, Anfänge, S. 58).

Resumeerende kan gezegd worden, dat wij alle redenen hebben om:

1e. op grond van de identificatie van Raämses met Pelusium, de hoofdstad in het grensgebied en het middelpunt van een Egyptische provincie met rondom vruchtbare streken, deze laatste stad te beschouwen als het punt van vertrek bij den uittocht;

2e. de traditioneele zuidelijke route der Israëlieten, zooals die o.a. geschetst is door NAVILLE, te verwerpen ten gunste van een noordelijke, waarbij de Schelfzee gezocht moet worden dicht bij de kust der Middellandsche Zee;

3e. als voorloopig eindpunt van deze route Kadesj te beschouwen, de oase, waarover reeds in Exodus 5 vs 3 tegenover de Egyptenaren gesproken wordt als over het eigenlijke doel van hun reis: een weg van drie dagreizen, waarheen de Israëlieten regelrecht dwars door de woestijn togen, en waar gedurende een betrekkelijk langdurig oponthoud de voortzetting van de wetgeving en de organisatie van het volk plaats vond;

4e. waar de Christelijke en Mohammedaansche traditie omtrent de ligging van den berg Sinaï niet ouder is dan de 3de eeuw na Chr., aan te nemen, dat de werkelijke Sinaï dicht bij Kadesj in Edom lag.

Zoowel het beginpunt, als de route zelf, als ook het voorloopig eindpunt van den weg, dien de Israëlieten volgden bij den uittocht uit Egypte, liggen dus aanmerkelijk veel noordelijker, dan de traditie, die overigens eerst ruim 1500 jaar na de gebeurtenis gevormd is, ons altijd heeft willen doen gelooven.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

KURZER INHALT

Hinsichtlich des Weges der Israeliten bei ihrem Auszug aus Ägypten gibt es allerlei gegenstreitige Meinungen. Die Resultate der Archäologie benutzend haben viele in früherer und späterer Zeit versucht dieses Problem zu lösen. Bei der Behandlung dieser Frage wird hier ausgegangen von dem Ziel, wohin der Auszug gerichtet war, nämlich der Berg Sinai, der zufolge der Überlieferung auf der Halbinsel Sinai gelegen haben soll, die jetzt diesen Namen führt. Diese Überlieferung ist aber ziemlich jung und kann nur zurückgeführt werden zum 3. Jahrhundert unserer Zeitrechnung und geht keinenfalls zurück auf das Alte Testament. Infolge der Angaben des Alten Testaments muss der Sinai in dem Edomitischen Berglande, südlich von Kanaan gesucht werden, unweit von Kadesj. Hieraus ergibt sich, dass auch die gemeinte Halbinsel nicht der Schauplatz der Wanderungen der Israeliten gewesen sein kann; ja gewiss nicht ist, so wie die Überlieferung es will. Vergebens hat man versucht die in der Bibel genannten Halteplätze der Israeliten in modernen Ortsnamen aus der s.g. Halbinsel Sinai zurückzufinden. Dies ist auch nicht nötig, weil, wenn man diesen Bericht vorurteilsfrei liest, es keine Veranlassung gibt den Schauplatz dieses Auszuges so weit südlich zu suchen. Es ist dabei auch höchst unwahrscheinlich, dass Moses das Volk Israel durch die öden trostlosen Wüsten und Gebirge der südlichen Halbinsel geführt haben würde, wo überdies noch ägyptische Garnisonen lagen; es ist eher an zu nehmen, dass sie durch das Gebiet nördlich davon wanderten; ein Steppengebiet, wo Nahrung für sie und ihr Vieh zu finden war. Durch dieses Gebiet sind sie von Ägypten aus geradewegs nach Osten, nach Sinai gereist.

Auf die Frage: von wo aus die Israeliten Ägypten verlassen haben, gibt es noch stets keine Antwort, die jedermann befriedigen kann. Man nahm allgemein an, dass die Israeliten in der Wadi-Tumulât wohnten, welche dem biblischen Lande Gosen entsprechen würde und dass sie von dort aus gen Südosten gezogen sind, durch den Golf von Suez oder irgend einer Fortsetzung davon, die jetzt versiegt ist. Dies kann aber nicht richtig sein, denn die neuesten Untersuchungen u. a. von A. H. GARDINER, haben bewiesen, dass mit dem biblischen Raämses die stad Pelusium gemeint ist; der Abgangsort bei dem Auszug lag also nicht in der Wadi-Tumulât, sondern viel nördlicher in der Nähe des Mittelmeeres.

Dies wird noch bestätigt durch die Vermeldung im Alten Testamente des „jâm-suph“ das Rohr- oder Schilfmeer, womit nicht der Golf von Suez oder ein Ausläufer des Roten Meeres gemeint sein kann, denn Schilf wächst dort nicht. Aber Schilfmeer ist der Name von zahlreichen Lagunen, die an der Küste des Mittelmeeres lagen, zwischen den Nilmündungen, auf ägyptisch: „pa-tufi“ genannt, d.h. Gegend des Papyrus. Hier im Norden muss die Katastrophe sich vollzogen haben, wie uns beschrieben wird in Exodus 14. Für eine derartige nördliche Lage des Abgangs-ortes zeugt auch die Geschichte der Wachteln; denn eine derartige Erscheinung kann nur in der Nähe der Küste des Mittelmeeres vorkommen.

Es ist auf Grund dieser Umstände, dass man annehmen muss, dass der Abgangsort des Auszuges in der Nähe von Pelusium lag, dass die traditionelle Route der Israeliten abgewiesen werden muss zu Gunsten einer nördlichen und dass das vorläufige Ziel der Wanderung, nämlich der Berg Sinai, in der Nähe von Kadesj in Edom lag. Sowohl der Abgangsort, wie der Route selber, wie auch das vorläufige Ziel des Weges lagen also bedeutend nördlicher als die Überlieferung, die sich übrigens erst reichlich 1500 Jahre nach dieser Geschichte bildete, uns immer glauben machen wollte.

DE HOOGHE HOF, EEN BATAAFSCHE NEDERZETTING TE ZETTEN

Van de volksstammen, die in den Romeinschen tijd het grondgebied van het tegenwoordig Koninkrijk der Nederlanden bewoonden, hebben de Bataven, door de berichten der Romeinsche schrijvers, wel de meeste bekendheid verworven. Zij behoorden altijd tot de beste hulptroepen van de Romeinsche legers en leverden o.a. steeds een contingent voor de ruitery van de keizerlijke lijfwacht, de equites singulares. Tacitus vertelt ons (German. 29), dat deze „Omnium harum gentium virtute praecipui Batavi non multum ex ripa, sed insulam Rheni Amnis colunt”. In Hist. 7. 12 lezen wij verder, dat zij „extrema Gallicae orae vacua cultoribus simulque insulam iuxta sitam” bewoonden. Zij woonden dus aan den oever van den Rijn (waaronder in dit geval wel de Waal te verstaan is) en op het eiland, dat door de beide armen van den Rijn (Rijn en Waal) gevormd wordt en dat in zijn naam, Betuwe, de herinnering daaraan nog heeft bewaard. Verder duidt o.a. de naam Lugdunum Batavorum, dat hier in het westen ergens in de buurt van Katwijk of Den Haag moet hebben gelegen, er wel op, dat hun gebied zich ook verder tot aan de kust moet hebben uitgestrekt. Daar in het westen is in de laatste jaren een vrij groote Bataafsche nederzetting door HOLWERDA onderzocht, vlak aan de tegenwoordige kust, bij Loosduinen, waarvan wij de publicatie eerlang mogen verwachten, terwijl het onderzoek van de laatste resten van een grootendeels weggegraven nederzetting, eveneens in het Westland bij Naaldwijk, verleden jaar door hem werd gepubliceerd ¹⁾. Een uitgebreid veld van onderzoek naar cultuur en levenswijze der Bataven, een onderzoek waarmee nog maar pas een klein begin is gemaakt, bieden ons vooral de talrijke woerden in de Betuwe. Het was de Hemmensche predikant O. G. HELDRING, die in de jaren 1838—39 in zijn „Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden, Legendes enz.” de meeste dezer woerden heeft vermeld. Hij is nog steeds een betrouwbaar gids, wanneer wij naar de Betuwe trekken ter opsporing van Bataafsche oudheden, want de woerden liggen er nog; het zijn geen kunstmatig opgeworpen hoogten als de Friesche terpen, die thans helaas voor een groot deel zijn afgegraven, maar terreinen, die van nature iets hooger liggen dan hun omgeving en daarom door de oude bewoners tot woonplaatsen werden uitgekozen, omdat het overige land 's winters bij hooge waterstanden vaak onderliep. Door die bewoning in vroeger tijd, waardoor de grond sterk met afvalstoffen vermengd raakte, zijn juist die woerden bijzonder vruchtbaar geworden, een omstandigheid, die men in de vroege middeleeuwen reeds wist te waardeeren, zooals wij straks bij de bespreking van onze woerd te Zetten zullen zien.

De weinige opgravingen, die tot dusverre op Betuwsche woerden hebben plaats gehad, zijn spoedig opgenoemd. HOLWERDA heeft in 1915—16 een wetenschappelijk onderzoek ingesteld op een woerd onder Rijswijk ²⁾ en daar de grondsporen van eenige huizen blootgelegd. Deze grondsporen droegen het karakter van balkgreppels. Onder de aardewerkscherven, die bij het onderzoek voor den dag kwamen, werd naast het bekende, grove, Friesch-Bataafsche aardewerk ook veel Romeinsche importwaar gevonden, dateerend van het midden der eerste tot het midden der tweede eeuw.

1) Oudh. Med. 1936.

2) Bijdragen Gelre 1917.

In 1927 verrichtten VAN GIFFEN en EVELEIN een proefgraving in de woerd de Kerkenhof onder Ressen ¹⁾ en vonden daar op het door hen blootgelegde oppervlak van circa 11 bij 12 m een groot aantal kleine paalgaatjes. Zonder hun, toch wel zeer gezochte, verklaring nader toe te lichten, besluiten de beide onderzoekers, dat wij hierin de overblijfselen van paalwoningen moeten zien en wel van zoogenaamde „landpaalwoningen”, „hooggestelde, afzonderlijke gebouwen, zooals ook thans in inundatiegebieden nog dikwijls worden aangetroffen”. Ook blijkt uit de beschrijving niet duidelijk, waaruit moet worden afgeleid, dat de onderzoekers daar „te doen hadden met een *kunstmatige* ²⁾, vrijwel in éénmaal opgebrachte hoogte”. Zou dat laagje lichtgrijze klei niet eerder opgespoeld zijn door overstroming? Maar het is slechts een vraag, ik weet bij ondervinding, dat het dikwijls niet mogelijk is, ook al is een opgraving nog zoo goed gepubliceerd, uit de publicatie alleen, zich een zuiver oordeel te vormen; de onderzoeker krijgt vaak door eigen aanschouwing ter plaatse een inzicht, dat juist is, maar waarvan hij niet, uitsluitend aan de hand van teekeningen en foto's, een ander kan overtuigen. Wij zouden hier nog aan kunnen toevoegen, dat eenige kunstmatige ophooging, terstond reeds bij de eerste bewoning ook in sommige Friesche terpen wel is geconstateerd. Een analoog verschijnsel schijnt dus voor een Betuwsche woerd niet uitgesloten.

In 1929 ondernam ondergeteekende een opgraving op een woerd onder Elst, gelegen in het Hollanderbroek, vlak aan de Linge. Dat onderzoek is al bijna even fragmentarisch gebleven als dat van VAN GIFFEN en EVELEIN te Ressen en daarom ook niet gepubliceerd. Aan den rand van het terrein troffen wij grootere paalgaten en palissadegreppels aan en op het hoogere gedeelte een groot aantal kleine paalgaatjes. Vol verwachting stelden wij ons voor het werk in den zomer van 1930 te vervolgen, maar helaas, de eigenaar van het terrein, de heer H. S. LAMERS te Elst, maakte door zijn exorbitante eischen een voortzetting van het werk onmogelijk.

Zooals wij boven zagen hadden de grondsporen van de huizen op de woerd te Rijswijk het karakter van balkgreppels. In het Oppidum Batavorum op het Kopsche plateau bij Nijmegen ³⁾ en in de bovengenoemde nederzetting bij Loosduinen, vond HOLWERDA naast zulke balkfundamenthuizen ook huizen, waarvan de wanden door palen gestut moeten zijn. Zulke Germaansche huizen vond VAN GIFFEN o.a. in de terp te Hatsum ⁴⁾, in een versterkte nederzetting bij Zeijen ⁵⁾ en bij Diphorn ⁶⁾, terwijl zijn gelukkige vondst in de terp te Ezinge, waar de wanden van gevlochten takken en de palen van eenige huizen nog grootendeels in de mestlagen geconserveerd waren, onze te voren reeds op de grondsporen gebaseerde voorstelling van de constructie van zulke huizen volkomen bevestigde ⁷⁾. Ten slotte moeten wij nog de onderzoekingen van BLOEMEN ⁸⁾ en die van BURSCH ⁹⁾ vermelden naar Germaansche huizen te Wijchen, die ook alle tot dit type behoorden.

Laat ons thans de resultaten van het onderzoek te Zetten beschouwen. HELDRING beschrijft

1) 11e en 12e Jaarverslag van de Vereen. v. Terpenonderzoek.

2) Ik cursiveer. Ook Vollgraff betwijfelt de kunstmatigheid van deze ophooging. Zie: Opgravingen o. h. Domplein te Utrecht III, blz. 95, noot 1.

3) Die Häuser der Bataven, Germania 1922 H.2.

4) 7e en 8e Jaarverslag Vereen. v. Terpenonderzoek.

5) N. Drentsche Volksalmanak 1936 blz. 121 vlg.

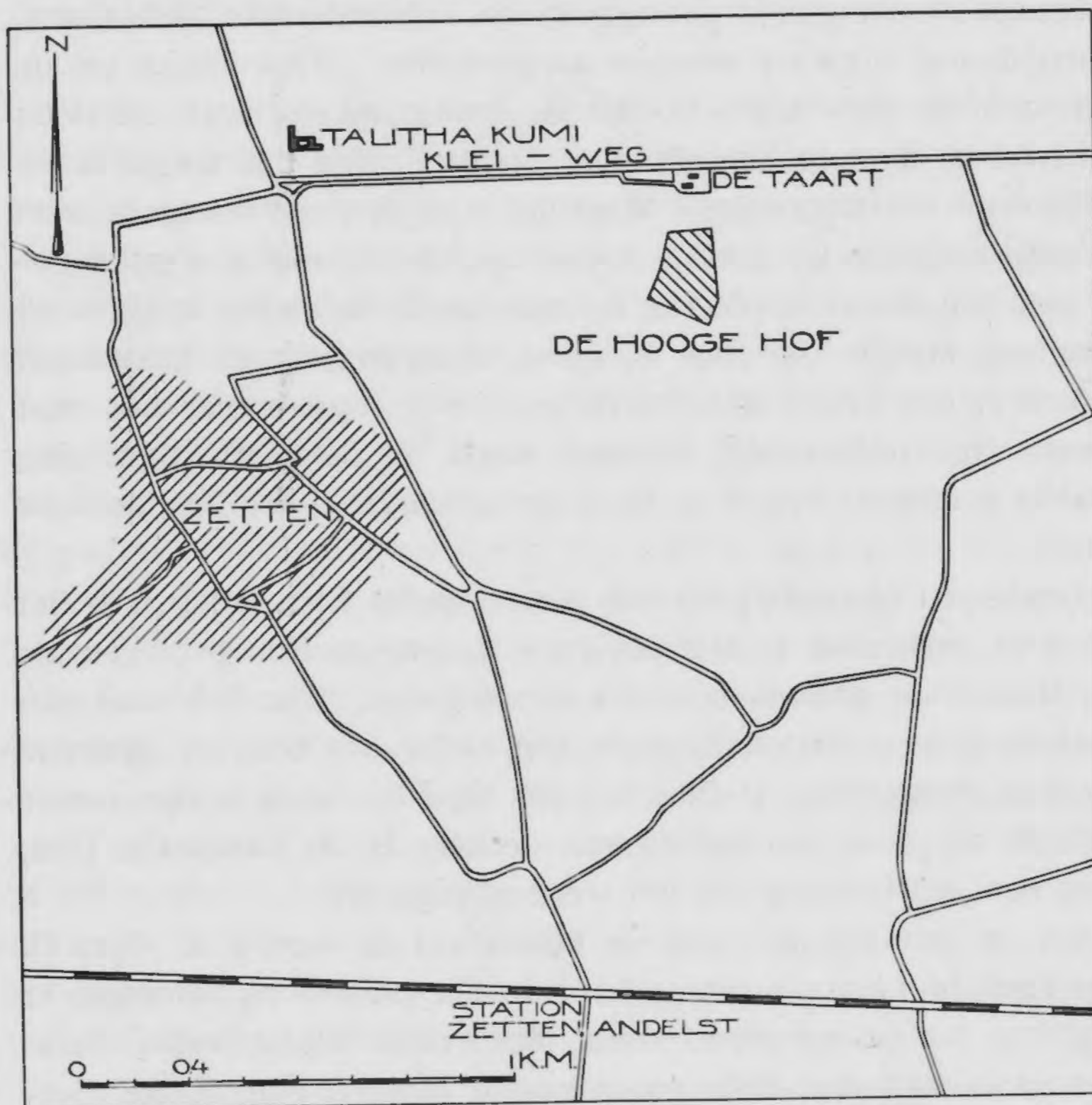
6) id. blz. 123 vlg.

7) 13e, 14e en 15e Jaarverslag Vereen. v. Terpenonderzoek.

8) Oudh. Meded. N. R. XIV (1933).

9) id. XVI (1935).

in zijn boven aangehaald werkje ¹⁾ ons opgravingsterrein met de volgende woorden: „Onder Zetten vond ik nog twee plaatsen, beide even merkwaardig: den Hoogen Hof bij de Taart, en de Pol bij de Steenbeeksche brouwerij; maar beide stukken, hoog en bijna vloedvrij gelegen, zijn

Afb. 5. Situatiekaartje.

zoo bijzonder in het oog vallend, door hunne zwarte aarde, urnen en scherven, dat ik mij verlustigde in de oneindige menigte van allerlei gebroken huis-, offer- of begrafenis-overblijfselen onzer voorvaderen, hetwelk hier nog gevonden wordt." Inderdaad, de Hooge Hof, gelegen achter de boerderij de Taart en vlak bij de Linge (vgl. het situatiekaartje Afb. 5) verheft zich duidelijk als een hoogte boven het omringende land. De grond is donker van kleur en bijzonder vruchtbaar en vooral als het land pas is omgeploegd, ligt het bezaaid met Friesch-Bataafsche en Romeinsche scherven. De eigenaar van het terrein, de heer W. DEN HARTOG, die er jonge vruchtboomen op gezet heeft, terwijl hij het voorloopig tevens gebruikt voor het verbouwen van tarwe, aardappelen

en suikerbieten, stond ons het onderzoek tegen een niet te hooge vergoeding welwillend toe, waarvoor wij hem op deze plaats gaarne dankzeggen. Hoewel natuurlijk rekening gehouden moest worden met de vruchtboomen, konden wij althans het in den tijd der Bataven bewoonde gedeelte van het terrein bijna in zijn geheel blootleggen, door een aantal breede sleuven vlak naast elkaar te graven, waarbij telkens de eene sleuf weer werd dichtgeworpen, nadat alle gegevens daarin waren onderzocht en opgetekend, alvorens aan de naast aanliggende begonnen werd. Bij deze wijze van werken waren geen groote grondverplaatsingen noodig, waarmede niet alleen veel te hooge onkosten gemoeid zouden zijn, maar waardoor ook, omdat dan moeilijk de bovengrond van den ondergrond gescheiden gehouden zou kunnen worden, het land bedorven zou zijn.

De hoogtematen, die men op de kaart (Pl. I) aangegeven vindt en die meerendeels genomen zijn bij de begin- en eindpunten en soms tevens ongeveer in het midden der sleuven, zijn alle bepaald ten opzichte van een aangenomen nulpunt op het midden van het terrein. Zij geven te zamen een indruk van den verticalen vorm van het terrein.

1) t.a.p. blz. 142.

Bij een onregelmatigen aanleg als de hier besprokene, zich manifesterend in een schier hopeloos gewirwar van paalgaatjes en andere grondsporen, is een blootlegging van het geheele terrein, althans van groote, aansluitende gedeelten daarvan, het eenige middel om tot een resultaat te komen en na de eerste proefsleuven, die moesten dienen om ons eenigszins te oriënteren, zijn wij daar dan ook zoo gauw mogelijk toe overgegaan. Een aanleg in zijn geheel bloot te leggen is altijd het ideaal van den opgraver en bijna alle groote objecten, die in ons land zijn onderzocht, werden ook op deze wijze behandeld, wanneer het beschikbare terrein en de geldmiddelen dit maar eenigszins toelieten. Zoo zouden wij onder de talrijke opgravingen van HOLWERDA o.a. kunnen noemen: de Hunneschans aan het Uddelermeer, het Romeinsche castellum van Arentsburg, de bovengenoemde woerd te Rijswijk, verscheidene Romeinsche villae, tal van grafheuvels enz. Moet men om de een of andere reden wat zuiniger te werk gaan, dan kan men, bij het onderzoek van een regelmatigen aanleg, een Romeinsche villa of een Romeinsch castellum b.v., in de meeste gevallen ook een zeer bevredigend resultaat bereiken door met een aantal sleuven te werken, mits deze op de juiste wijze gericht zijn, d.w.z. in het algemeen diagonaal op de richting der fundamenten. Het onderzoek van het castellum te Vechten door REMOUCHAMPS (zie Versl. en Med. Utr. Genootsch. 1928) is daar o.a. een heel duidelijk voorbeeld van. Wanneer echter van zulke gebouwen, wat in ons land helaas zelden voorkomt, nog iets meer bewaard is dan alleen de onderlaag van het fundament, dus wanneer het mogelijk is om drempels van deuren, eventueele verbouwingen enz. te constateeren, dan moet men toch tot een volledige blootlegging overgaan. Als voorbeeld van dit laatste geval diene o.a. het buitengewoon goed geconserveerde badgebouw bij de Romeinsche villa te Lemiers (zie Oudh. Med. N. R. XV). Ik kon niet nalaten om, waar hier nu eenmaal gesproken moest worden over de methode, die bij deze opgraving gevolgd werd, over opgravingsmethoden in het algemeen wat verder uit te weiden, omdat mij in den laatsten tijd door uitlatingen van verschillende zijden is gebleken, dat sommigen in de meening verkeeren, dat deze of gene onderzoeker bij zijn opgravingen altijd een enkele bepaalde methode toepast. De wetenschap in het algemeen en de archaeologie in het bijzonder, stelt ons voor zooveel totaal verschillende problemen, dat het zeer verkeerd zou zijn om maar machinaal altijd op dezelfde wijze te werk te gaan. Het eene object vereischt een heel andere wijze van bewerking dan het andere. Ook kan men niet iedere opgraving op dezelfde wijze publiceeren. Ik heb, om op dezen ingewikkelden plattegrond de ligging van de verschillende verschijnselen, die ter sprake kwamen, aan te geven, geen andere mogelijkheid gezien, dan de kaart door verticale en horizontale lijnen in een aantal vakken van gelijke grootte te verdeelen. Bij een meer overzichtelijke opgravingskaart zou dat natuurlijk een omslachtige methode zijn; men kan dan den lezer veel sneller en duidelijker aangeven, waar men het over heeft door b.v. telkens een enkele letter te noemen, die men er groot en onmiddellijk zichtbaar heeft bijgeteekend, dan door hem te dwingen met den eenen vinger voortdurend het rijtje A, B enz. na te gaan en met den anderen het rijtje 1, 2, 3 enz. Om aan dit laatste bezwaar toch nog tegemoet te komen heb ik elk vierkantje een eigen nummer gegeven, daardoor wordt de arbeid van het zoeken op de kaart tot een minimum beperkt en hoop ik te voorkomen, dat de belangstellende lezer de lectuur direct in den aanvang op zal geven. De profielen, of coupes, welke in den tekst worden genoemd, vindt men, met dezelfde nummering, waarmede zij op de kaart voorkomen, geteekend op Pl. II.

Ter toelichting van de hier volgende beschrijving zij verder nog vermeld, dat niet alleen de op zichzelf niet met zekerheid te definieeren grondsporen, die men op de kaart geteekend ziet, maar ook die, welke verder nergens mee in verband gebracht kunnen worden, al is soms hun karakter als palissadeering enz. wel te bepalen, onbesproken zijn gelaten.

Al dadelijk valt ons een groot verschil in den aard der grondsporen op tusschen het middelste (tevens hoogste) gedeelte van het terrein en de peripherie. Dit verschil wordt ook nader toegelicht door de vondsten, die in het midden bijna uitsluitend uit scherven van Bataafsch en Romeinsch aardewerk bestonden en aan den rand overwegend uit scherven van kogelpotten, Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk.

Op het middengedeelte wees een dikwijls onontwarbare massa van kleine paalgaatjes (doorsnede gemiddeld omtrent 17—20 cm, vgl. b.v. de profielen N° 38, 41, 42, 44, 48, 49, 70, 71 en 72, dus afkomstig van ingeslagen, niet van ingegraven palen) de plaatsen der talrijke kleine hutjes aan.

In de vakken 58—64, 72—79, 88—96, legden wij in een vrijwel ononderbroken vlak het dichtste centrum van bewoning bloot. Aan de randen van dit vlak gaan de paalgaatjes overal sterk verminderen en zoo er al in de aangrenzende sleuven hier en daar eenige voorkomen, die wij wegens hun gedaante tot deze oudste periode moeten rekenen, zoo lieten deze zich toch niet meer in groepen vereenigen tot huisplattegronden. Alleen in de vakken 56, 69—70 en 86—87, werden weer een paar Bataafsche huizen aangetroffen.

In den aanvang scheen het hopeloos in deze wirwar van paalgaatjes den weg te vinden, maar een paar huisplattegronden, die zich door de talrijke, keurig op een rij geplaatste paalgaatjes duidelijk afteekenden (in de vakken 77 en 78) deden al spoedig de hoop herleven en bij nadere beschouwing bleek het inderdaad mogelijk tal van rijen paalgaatjes, die telkens met elkaar vierhoeken vormden, te onderscheiden. Ik geef onmiddellijk toe, dat hierbij in sommige gevallen de mogelijkheid van foutieve combinaties niet uitgesloten is, maar ik heb niettemin gemeend toch zooveel mogelijk reconstructies in stippellijn te moeten aangeven, omdat alleen op deze wijze de aanblik van de kaart ons terstond een indruk geeft van den grilligen aanleg van zoo'n Bataafsch dorpje. Al zijn natuurlijk in geen geval al deze huizen als gelijktijdig te beschouwen (sommige plattegronden doorsnijden elkaar ook, ten minste als ik die juist gereconstrueerd heb) toch komt het mij voor, dat hier geen sprake is van een aanleg volgens een bepaald plan, b.v. langs een straat. De huizen staan kriskras door elkaar, zij het dan voor het meerendeel vrijwel in dezelfde richting, met hun lengte-as ongeveer oost—west georiënteerd.

De grondsporen vertoonden zich op het midden van de woerd overal op een diepte van niet meer dan ongeveer twee spit (ong. 60 cm) onder het maaiveld en aan de noordzijde slechts op een spit diepte. De paalgaatjes gingen dan meestal niet diep meer in den vasten grond, wel een bewijs, dat het woonvlak hier vroeger hooger gelegen moet hebben en dat er naderhand grond is afgehaald, mogelijk met ploegen in den loop der eeuwen geleidelijk vlak gewerkt naar de randen toe, waar inderdaad de vaste, ongeroerde grond dieper lag. Daar wij dus door deze omstandigheid de paalgaten en andere grondsporen eerst op tamelijk groote diepte onder het oorspronkelijk woonvlak te zien kregen, was nog maar in enkele gevallen een verschijnsel te constateeren, dat anders heel wat meer klaarheid in de configuratie der huisplattegronden had kunnen brengen. Op een paar plaatsen vertoonden zich namelijk smalle, meest zeer vage baantjes, die zich, bij even dieper graven, terstond oplostten in een aantal kleine paalgaatjes van dezelfde gedaante als de overige (zie b.v. vak 77. Vgl. b.v. profielen 43, 45 links, 45a en 45b en vak 72 met profiel 69). Deze baantjes waren de grondsporen van de, een klein eindje in den grond ingegraven, wanden van gevlochten takken. De paalgaatjes bleken voor het meerendeel in een rechte lijn te staan, wat de aard van dit vlechtwerk ook meebrengt. Het baantje in vak 72 werd bovendien nog begeleid door beurtelings rechts en links zich afteekende paalgaatjes. De wand was dus door palen aan weerszijden gestut. Die paalgaatjes gingen ook wat dieper dan het

baantje zelf (vgl. coupe 69), zoodat we concludeeren kunnen, dat het in de meeste gevallen slechts die steunpalen zijn, waarvan ons de sporen bewaard zijn gebleven. Bij het reconstrueeren der huisplattengronden kreeg ons vermoeden in tal van gevallen dan ook des te meer steun, wanneer de rechte lijnen der wanden telkens tusschen zulke beurtelings aan weerszijden liggende paalgaatjes door bleken te loopen. Behalve paalgaatjes vonden wij ook eenige doorlopende, lichte palissadegreppels, die hetzij een eindweegs rechtuit liepen, hetzij op een gegeven oogenblik ombogen (vakken 74—76, 64—65 en 79, b.v. waar een paar huizen er gedeeltelijk door omsloten werden). Deze lichte palissadegreppels vormen de grondsporen van schuttingen, die wij ons ongetwijfeld ook als van takken gevlochten horden moeten voorstellen, zooals men die tegenwoordig nog wel in het weiland ziet gebruiken. Vondsten van huttenleem bewezen, dat de gevlochten wanden der huisjes met leem gedicht waren, een feit, dat overigens vanzelf spreekt en uit tal van vondsten uit binnen- en buitenland overbekend is.

Het behoeft ons niet te verwonderen, dat bij deze huizen niet, zooals elders vaak, een rij van paalgaten in het midden geconstateerd kon worden, van de palen die de nok van het dak gedragen hebben; de geringe afmetingen der huisjes maken deze overbodig. Het grootste huis (vak 77) meet ongeveer 5 bij 7 m, terwijl er ook huisjes van 2 bij 2 m, 1½ bij 3 m enz. voorkomen. De palen, die toch altijd nog 15 à 20 cm dik waren en allicht niet meer dan een meter boven den grond hebben uitgestoken, zullen den druk van het dak, waarvan de zijwaartsche component wellicht door dwarsbalken nog grootendeels was opgeheven, gemakkelijk hebben kunnen dragen. Dat de daken, over de wanden heen, tot op den grond gereikt hebben ¹⁾, meen ik niet te moeten aannemen; de huizen zouden dan wel heel erg dicht opeen hebben gestaan.

Reeds meermalen zijn bij de Germanen huizen van ronden vorm geconstateerd ²⁾. Ook in onze nederzetting vinden wij een rond huis (in vak 73, zie ook Afb. 6). Het grondspoor is een rondlopend palissadegreppeltje (coupes 63, 64 en 67). Men zal zich dit gebouw natuurlijk moeten voorstellen, gedekt met een tentvormig dak, waarvan de constructie zonder middenpaal (waarvan geen spoor gevonden werd), dus waarschijnlijk met een aantal, elkander onder een schuinen hoek kruisende jukken elk bestaande uit twee schuin oplopende stijlen, onderling door een dwarsbalk verbonden, zeer wel mogelijk is. Enkele paalgaatjes binnenin zouden hier mogelijk op een binnenindeeling kunnen wijzen.

Op het terrein lagen ook een aantal grootere afvalgaten verspreid, waarvan vele scherven van Germaansch en Romeinsch aardewerk bevatten. Overblijfselen van haarden werden nergens aangetroffen, ongetwijfeld een gevolg van het reeds boven geconstateerde feit, dat het oorspronkelijk bodemniveau verlaagd is, waarbij zulke, aan de oppervlakte liggende, verschijnselen natuurlijk verdwenen zijn. Slechts op een enkele plaats, namelijk dicht bij den rand van het terrein en niet op het hier besproken middengedeelte (in vak 124) constateerden wij een aschlaagje even boven het niveau van den vasten, ongeroerden grond. Er is echter geen enkel bewijs, dat dit van een haard zou stammen.

In den aanvang noemde ik al een aantal parallellen in ons land van Germaansche palenhuizen. Deze waren echter alle aanmerkelijk grooter van afmetingen dan de Zettensche huizen. Alleen in de bovengenoemde nederzetting te Zeijen kwamen naast zulke grootere huizen ook

1) Vgl. b.v. de schema's van een dergelijken bouw bij W. SCHULZ *das Germ. Haus*, blz. 114.

2) Verscheidene voorbeelden op de zuil van Marcus Aurelius te Rome vgl. SCHULZ t.a.p. blz. 57 vlg. (vgl. daarbij de afbeeldingen bij Petersen - Domaszewski - Calderini: *Die Markussäule auf Piazza Colonna in Rom*. Verder vooral Holwerda: *Die Häuser der Bataven* (Germania 1922 H. 2).

kleine hutjes voor. Een aanleg, die daarentegen evenals de Zettensche woerd, uitsluitend uit kleine huisjes bestond, was de Chattenburcht Mattium (de Altenburg bij Niedenstein¹⁾). Ook daar varieeren de wandlengten tusschen 3 en 6 m. Men vindt er ook geen middenpalen ter ondersteuning van een nokbalk en vorm en afmetingen der paalgaatjes wijzen op ingeslagen palen van 15—18 cm dikte²⁾.

Afb. 6. Grondsporen van een rond gebouw in vak 73.

Wanneer wij bij Tacitus lezen, dat onze Bataven oorspronkelijk een deel van het volk der Chatten waren, dat zich heeft afgescheiden en naar deze streken is afgezakt, is die overeenkomst in den woningbouw zeer goed verklaarbaar.

1) Germanische Denkmäler der Frühzeit II Hofmeister: Die Chatten I. Bnd. Mattium, Blz. 18—25.

2) HOFMEISTER meent, dat het onderscheid tusschen de door hem gevonden kleine paalgaatjes, die niet verder reikten dan de doorsnede van den paal en de grootere, waarin vaak, behalve de doorsnede van den paal zeli, ook de ingraving daaromheen nog te herkennen was, hierdoor veroorzaakt wordt, dat de eerste gegraven zijn in een periode, toen de grond nog niet door lange bewoning verontreinigd was, zoodat deze paalgaten door hun schoone vulling, buiten de plaats die door den paal zelf werd ingenomen, onzichtbaar zijn. Dit verschijnsel moet echter verklaard worden door het feit, dat die kleine paalgaatjes niet gegraven zijn, maar van ingeslagen palen stammen.

Op het oostelijk gedeelte van de woerd (vakken 112—113, 122—129, 140—146), waar wij in 1933 het onderzoek aanvingen, troffen wij een hopeloozen warboel van palissadeeringen, greppels en paalgaten aan, waar heel weinig van te maken was. Uit de scherven, die wij op dit gedeelte van het terrein en ook in de grondsporen vonden, bleek, dat bijna al deze grondsporen behoorden tot een na-Bataafsche (Frankisch-vroeg-middeleeuwsche) periode. Een uitzondering maakten een gat in vak 125—126 (coupe 91), vermoedelijk een keldergat, en de palissade in vak 125 (coupe 89), waar Bataafsche scherfjes in gevonden werden. De paalgaten, die zich om het eerstgenoemde gat groepeeren, waag ik aarzelend samen te voegen tot het grondplan van een huis, dat misschien nog tot de Bataafsche periode gerekend moet worden. Deze paalgaten zijn gegraven en dus van ingezette, niet van ingeslagen palen.

Verder was met behulp van een groot aantal coupes in vele gevallen de aard van de grondsporen nog wel vast te stellen. Zoo vonden wij naast tal van paalgaten ook een aantal bepaalde palissadegreppels, waarvan ons echter beteekenis en samenhang ontgaat. Het is ook zeer wel mogelijk, dat vele van de sleuven en groote onregelmatige ingravingen zoowel hier aan den oostelijken, als aan den westelijken rand van het terrein, eenvoudig plaatszen zijn, waar men klei heeft uitgegraven voor het dichten van de wanden der hutten. Ook loopt hier een groote sloot uit de latere middeleeuwen (in coupe 83 vonden wij onderin een scherf van een 15e eeuwsch Jacobakannetje, terwijl meer noordelijk, in de bocht, bij het uitdiepen o.a. een stuk van een middeleeuwschen baksteen voor den dag kwam).

Op het zuidoostelijk gedeelte van het terrein vonden wij in vak 98—99 een huis, waarvan de grondsporen (coupe 73, 74, 76 links en 77 links) misschien als lichte palissadegreppels of mogelijk ook als eenigszins wijd gegraven balkgreppels verklaard moeten worden. Helaas was het terrein, waarop dit huis gelegen was, in de laatste campagne in 1936 niet meer toegankelijk door de daaropstaande veldvruchten, zoodat wij ons voornemen, om het volledig te onderzoeken, moesten opgeven. Langs de eene lange zijde van dit gebouw loopt een afvoergoot (coupe 75, 76 rechts en 77 rechts). Het vertoont een geheel andere bouwwijze dan de Batavenhutjes en is ook veel grooter, zoodat wij het zonder aarzeling aan de vroege middeleeuwen kunnen toeschrijven evenals het aangrenzende in vak 100, een kleiner gebouw, in welks grondsporen veel scherven van kogelpotten, Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk gevonden werden. Coupe 78 is waarschijnlijk als een balkgreppel te verklaren, het spoor van den tegenoverliggenden wand was nog maar even in den vasten grond te zien. Een grondspoor in de vakken 119 en 102 (coupe 80 rechts en 81) heeft ook weer het karakter van een balkgreppel. Het is daar verder in dien hoek weer een hopeloos gewirwar van gaten uit verschillende tijdperken (in het groote, onregelmatige gat in vak 102 (bij A) werden b.v. laat M.E. kogelpotscherven gevonden). Drie groote, aan elkaar sluitende gaten in vak 120 bevatten veel houtskool en huttenleem, alsmede Pingsdorfer en zelfs laat-middeleeuwsche scherven.

In de vakken 27 en 28 ziet men een donkere baan in een vierhoek loopen, ongetwijfeld het grondspoor van een Frankisch huis. Coupe 1 en 2 vertoonen profielen, die als palissadeeringen verklaard moeten worden (vooral in profiel 1 is de vorm van de paalpunt rechts nog duidelijk te zien); coupe 3 vertoonde een ondiep, vrij vlak profiel en 4 een ondiep kommetje. Blijkbaar was deze wand wat lichter geconstrueerd dan de tegenoverliggende, die op het westen (de heerschende windrichting) ligt.

Een dergelijk profiel als 3 vertoont coupe 5, die het profiel geeft van een ander, onder het vorige liggend huis. Het spoor van den oostwand van dit laatste is een smal, ondiep greppeltje (coupe 6). Mogelijk ware van dit laatste huis nog een stukje te zien geweest in de aangrenzende

sleuf (vak 26). Door eenige regendagen opgehouden ontbrak ons echter de tijd om deze tot op die diepte uit te graven, het ware jammer geweest voor dit werk het zooveel belangrijker onderzoek op het Bataafsche gedeelte van het terrein te moeten bekorten.

In de vakken 16 en 29 ligt een donkere baan, die in vak 29 een rechten hoek maakt naar het zuiden. Uit coupe 7 (rechts) blijkt dat deze het grondspoor van een palissadeering is. Bij coupe 8 (waarin een scherf van Pingsdorfer aardewerk gevonden werd) gaat hij minder diep (het niveau, waarop dit grondspoor duidelijk te zien was, lag daar al wat dieper) maar is overigens

Afb. 7. Paalgaatjes van Bataafsche huizen.

geheel op dezelfde wijze gegraven als bij coupe 7 en zal dus als de O.-W. gerichte voortzetting van het vorige stuk verklaard moeten worden. Wij moeten hierin vermoedelijk een omheining van het erf van een der in dezen hoek (vakken 26—28 zie boven) gevonden huizen zien.

Een grondspoor in vak 41 is blijkens coupe 30 een palissadeering. Op den bodem verraadt een puntige uitzakking de plaats van den paal en iets hoogerop bevatte de vulling in het midden houtskoolresten. Coupe 9 (rechts) vertoont een zeer analoog profiel. Ook hier zullen wij den door een stippellijn aangegeven halven vierhoek wel als het grondspoor van een huis moeten beschouwen. Voor de breede ingraving, waarvan coupe 9 (links) het profiel vertoont, waag ik geen verklaring te geven.

De groep paalgaten in de vakken 41 en 55, waarvan de coupes 23 en 25—28 de profielen geven, wekten de verwachting, dat wij hier eindelijk het begrijpelijk grondplan van een huis, vermoedelijk uit den Frankischen tijd, zouden vinden van dat type, waarvan de wand uit een aantal, van afstand tot afstand geplaatste, palen bestond. Maar helaas, de westelijke wand eindigde in vak 40—41, bij het paalgat, waarvan coupe 29 het profiel geeft en in de korte sleuf, die tusschen de beide lange sleuven ingegraven werd, was geen spoor meer zichtbaar van den zuidelijken wand. Resten van den oostwand zijn misschien de twee paalgaten, die ik hier hypothetisch met

Afb. 8. Grondsporen in de vakken 41 en 55. Duidelijk ziet men hier hoe een latere palissadegreppel door oudere grondsporen heengegraven is.

een stippellijn verbonden heb. Ongetwijfeld is het verloren gaan van al die grondsporen te wijten aan de dikke cultuurlaag, waarin deze niet zichtbaar zijn. Tot in den vasten grond, waarin de grondsporen zich beginnen af te teekenen, schijnen de meeste van deze ondiepe paalgaten (vgl. coupes 23 en 25—28) niet gereikt te hebben. Des te interessanter schenen aanvankelijk de overblijfselen van dit huis, omdat wij hier nog een eigenaardig verschijnsel aantreffen nl. vijf evenwijdige dwarsbaantjes, op onderlinge afstanden van ruim een meter (vgl. ook Afb. 8). Op het eerste gezicht zou men naar de profielen 22 en 23 deze baantjes als balkgreppels willen verklaren, maar bij uitgraving bleken er ten slotte (evenals wij dit boven op enkele plaatsen bij de Bataven-

huizen ook konden waarnemen) een aantal paalgaatjes over te blijven. Bij een vijfde, meer oostelijk gelegen baantje waren de paalgaatjes terstond reeds bij het afschuiven te zien en zijn ook op de kaart geteekend. Wij hebben hier dus blijkbaar de sporen van vijf naast elkaar liggende wanden van vlechtwerk. Dat vijfde baantje, dat wat korter is dan de beide andere, wordt door een lateren hutwand, die iets verderop naar het zuiden ombuigt, een zeer ondiep spoor, met resten van huttenleem in de vulling, doorsneden. Wegens de groote overeenkomst van dit laatste grondspoor met die der Batavenhuizen, meen ik ook dit met zekerheid aan die oudste periode te moeten toeschrijven. Hiermede wordt het genoemde baantje, dat er door doorsneden wordt en dus ouder is, ook in den tijd der Bataven gedateerd. Het vierde baantje echter is weer door dat, hetwelk het vijfde doorsnijdt, heengegraven en behoort dus, zeker wel met de drie andere, tot een latere periode, die misschien ook nog tot den tijd der Bataven behoort, maar mogelijk ook met het latere huis verband houdt. Naar een verklaring van die vier evenwijdige wanden van vlechtwerk, die door die vier baantjes vertegenwoordigd worden, kan men slechts gissen (men zou er b.v. boxen van een paardenstal in kunnen zien). De diepe (dubbele) palissadeering (vgl. coupe 32), die hier schuin door onze sleuf loopt, heeft in dezen hoek zeer veel vernield. De palissadegreppel (vgl. coupe 24), die eveneens de vier baantjes doorsnijdt en die, blijkens de vele in de vulling aanwezige resten van huttenleem, wel van een huis afkomstig moet zijn, zou ik in verband willen brengen met de, er mee evenwijdig loopende, palissadegreppel in vak 54, die hetzelfde profiel (vgl. coupe 31) vertoont. Meer valt daar helaas ook al niet van te zeggen.

In vak 30 zien wij een grondspoor, dat zich moeilijk met andere laat combineeren, maar dat op zichzelf wel merkwaardig is, want het vertoont het profiel van een dubbele palissadeering (coupe 13). Waarschijnlijk hebben wij hier een voorbeeld van een dubbelen wand met een tusschenruimte, die wellicht met bladeren, of ander isoleerend materiaal was opgevuld, tot wering van de koude.

Het grondspoor (coupe 12) in vak 18 waag ik, ondanks sterke latere vergravingen, met een paar andere tot een huisplattegrond te verbinden.

Ook in de vakken 31 en 44 kunnen wij uit de grondsporen, de vrij lichte palissadeeringen (coupe 14—15, 17 en 18 links) het grondplan van een huis reconstrueeren. Het noordelijk uiteinde van den westwand vertoont een veel dieper, komvormig profiel (coupe 16 links), maar door de vergraving door een breede, diepe greppel, is het beeld daar ter plaatse vertroebeld. Door twee binnenwanden was dit huis in drie vertrekken van ongelijke grootte verdeeld.

In den N.W. hoek van het terrein (vakken 20—24, 34—36 en 47—49) teekenden zich in de sleuven slechts een aantal onregelmatige plekken af. Een enkele sloot werd tot aan den rand van het terrein vervolgd. De profielen (35, 36 en 37) zijn zeer verschillend, hierdoor wordt het begrip niet verhelderd. In elk geval is dit een van die latere slooten, zooals wij er boven reeds een hebben vermeld, die uit de latere middeleeuwen dateeren (bij het uitgraven van coupe 37 werd o.a. een middeleeuwsche baksteen gevonden) en die dus voor ons onderzoek van weinig belang zijn. In eenige vierkante, ondiepe paalgaten in vak 49 zullen wij ten slotte weer de overblijfselen van een huis uit de vroeg-middeleeuwsche periode moeten zien.

In het algemeen zijn de verschillende bouwwijzen, die in den Frankischen tijd en de vroege middeleeuwen werden toegepast, nog onvoldoende bekend. Slechts in twee gevallen (in de vakken 41 en 55 en in vak 49, zie boven) troffen wij hier huizen aan waarvan de wanden uit van afstand tot afstand in den grond geplaatste palen bestonden, waartusschen wij ons een aanvulling van met leem gedicht vlechtwerk zullen moeten voorstellen, zooals wij dat o.a. aan nog bestaande oude boerenhuizen in Twenthe en Limburg kunnen zien. Het gelukt zelden van dit overigens veel

voorkomende type een volledige plattegrond te verkrijgen, daar vele van de paalgaten vaak zeer ondiep ingegraven en daardoor verdwenen zijn. Ook hier was dat het geval.

De meeste huizen uit die latere periode vertoonden evenwel een andere constructie. Zoals we zagen droegen de grondsporen doorgaans het karakter van palissadeeringen. Misschien moeten wij hier aan den zoogenaamden stafbouw denken, een bouwwijze, die in de Skandinavische landen nog in sommige oude kerken bewaard is gebleven en die wij voor woonhuizen o.a. zien toegepast in de 9e—10e-eeuwsche handelsstad Haithabu, bij Sleeswijk¹⁾. Daar werden nl. in vochtigen grond nog resten van het houtwerk gevonden, die op andere plaatsen in die stad gevonden grondsporen duidelijk verklaarden. Bij dezen stafbouw werden, hetzij in een liggenden balk, waarin een gleuf was gehakt, hetzij in een gegraven palissadegreppel, een groot aantal palen of planken vertikaal vlak tegen elkaar gezet, die met elkaar een dichten wand vormden. Dus ongeveer zoals men tegenwoordig een houten keet maakt, thans van met messing en groef aaneengevoegde planken.

Intusschen moeten wij de mogelijkheid ook niet over het hoofd zien, dat onze palissadeeringen slechts gegraven zouden kunnen zijn om er van afstand tot afstand palen in te zetten, een variatie dus van de bouwwijze, die wij in de vakken 41 en 55 en in vak 49 aantreffen. Alleen een gelukkige conservatietoestand, zoals in Haithabu, had in dezen volkomen zekerheid kunnen verschaffen. Ook huizen met een dubbelen wand, waarvan wij hier in vak 30 (zie boven) een voorbeeld zagen, werden in Haithabu duidelijk waargenomen²⁾.

Er werden op het terrein vijf waterputten gevonden, die alle van dikke, uitgeholde eikenstammen gemaakt waren. Vier er van waren rond en omtrent een meter in doorsnede (vgl. Afb. 10 de put in vak 93) één was vierkant en wel die in vak 61 (vgl. Afb. 19). Deze laatste bestond uit twee halve, vierkant uitgehakte boomstammen. De eene helft schoof een klein eindje om de andere heen als een deksel om een doos. Door klampen, die met houten pennen bevestigd waren, werden de beide helften bijeengehouden. De eene helft bestond zelf ook weer uit twee stukken; de naad daartusschen was bedekt met een plank, die aan de binnenzijde met houten pennen aan de beide deelen was vastgemaakt. De vraag rijst nu natuurlijk: uit welken tijd zijn die waterputten, uit de Bataafsche of uit de vroegmiddeleeuwsche periode?

Hun inhoud geeft het volgende beeld: In de put van vak 66 werden geen scherven gevonden. Die in vak 60 leverde alleen een randscherf van een kogelpot op. De vierkante put in vak 61 bevatte voornamelijk Bataafsche en Romeinsche scherven, de helft van een houten boog en slechts een enkel randfragment van een kogelpot. De put in vak 93 bevatte een groot gedeelte van een Karolingischen pot van geel, zandig aanvoelend aardewerk, met puntig bollen bodem, een randfragment van een kogelpot, verder eenige Bataafsche en Romeinsche scherven, een ijzeren haak en gedeelten van een houten bordje. Die in vak 144 ten slotte, leverde alleen eenige scherven van Karolingisch aardewerk en een fragment van een kogelpot. Daar dus drie van de vijf putten buiten het eigenlijke Bataafsche woongedeelte lagen en de eerste in het geheel geen, de beide andere slechts vroegmiddeleeuwsche scherven opleverden, staat het wel vast, dat zij ook in die periode gemaakt zijn. Van de beide andere, die beide soorten scherven bevatten, was de eene (die in vak 93) geheel van hetzelfde type als de drie Karolingische putten en bevatte ook weer voor de helft scherven uit deze late periode. Ook de andere bevatte een vroegmiddel-

1) HERBERT JANKUHN, Die Ausgrabungen in Haithabu 1935/36 in: Offa 1936. Zie ook terzelfder plaatse: MARTIN RUDOLPH, Die Grundlagen der Holzbauweisen von Haithabu.

2) JANKUHN t.a.p. blz. 105.

eeuwsche scherf. Beide putten kunnen dus ook pas in dien tijd dichtgegooid zijn. Dat zij ook vroege scherven bevatten is geen bewijs voor hun ontstaan in den Bataafschen tijd, het ligt voor de hand dat deze er met den grond zijn ingeworpen. Op grond van deze overwegingen moeten wij concludeeren, dat al die waterputten zonder uitzondering tot de Karolingische periode behooren ¹⁾.

Afb. 9. Waterput in vak 61. De put is gemaakt van twee halve, vierkant uitgehakte, boomstammen, door houten klampen aan elkaar verbonden.

Afb. 10. Waterput, van een uitgeholden boomstam gemaakt, in vak 93.

DE VONDSTEN

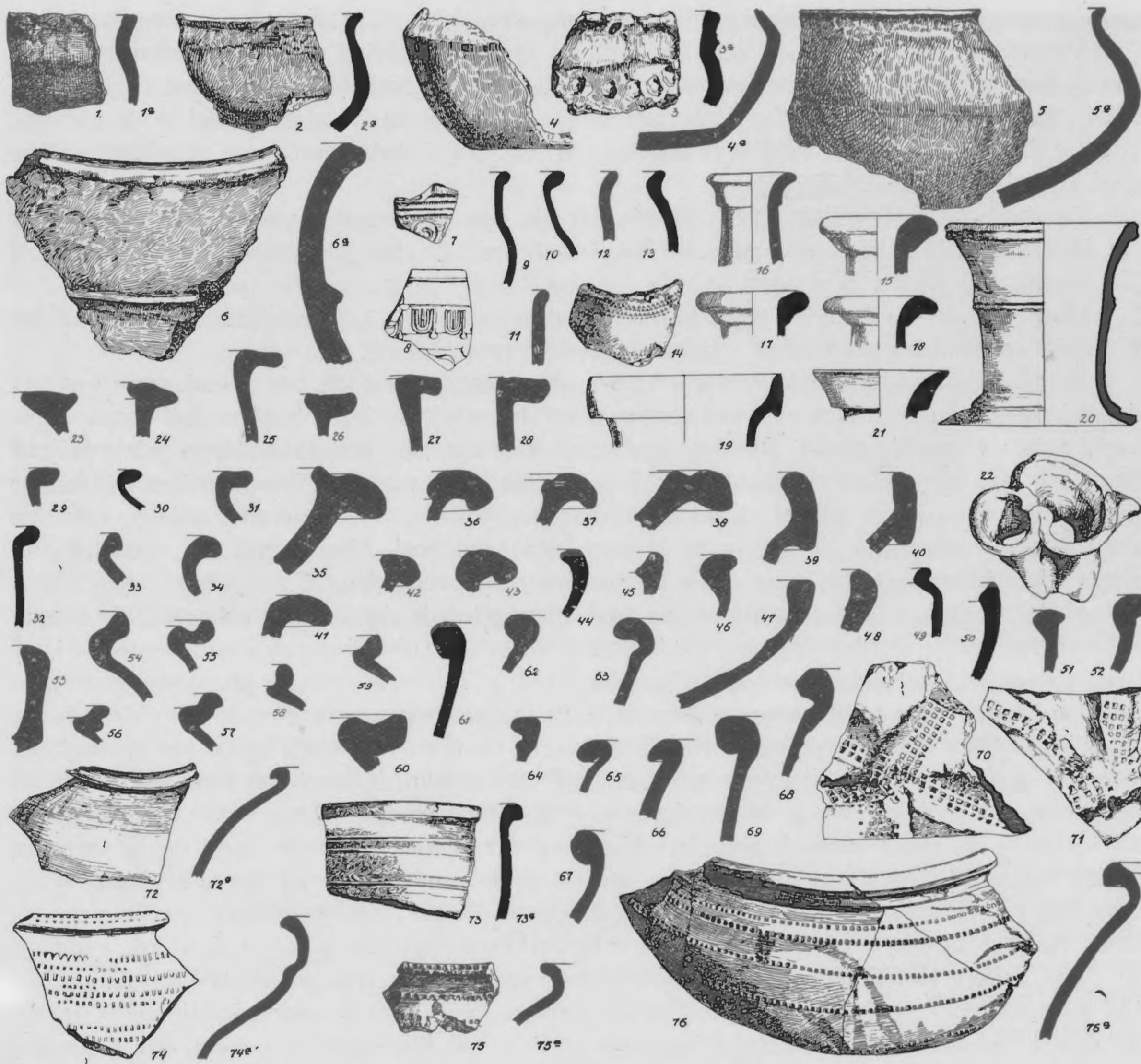
De overgrootte massa van de aardewerkvondsten bestaat uit grove, Bataafsche scherven. Op Afb. 11 zijn hiervan onder No. 1—6 enkele voorbeelden weergegeven. Het oppervlak is meestal ruw gelaten, soms zelfs opzettelijk ruw gemaakt maar vaak ook glad gepolijst en in dat geval soms zwart gesmoord. Een enkele maal draagt het oppervlak een versiering van ingekraste lijntjes. De randen zijn glad of gekarteld. Heele stukken werden niet gevonden, maar de vormen van dit aardewerk zijn door tal van exemplaren van andere vindplaatsen, in het Rijksmuseum van Oudheden aanwezig, voldoende bekend.

In vergelijking met die grootte massa Bataafsche aardewerk is de Romeinsche importwaar uiterst gering. De dateerbare stukken (voornamelijk randscherven) zijn meest alle afgebeeld.

1) Van waterputten uit deze periode, vervaardigd uit uitgeholde boomstammen, zijn ook van elders meerdere voorbeelden bekend. Nog kort geleden vond WALTER KERSTEN in een nederzetting te Haffen, bij Xanten uit Merovingisch-Karolingischen tijd, een waterput van twee uitgeholde, tegen elkaar geplaatste, halve boomstammen (*Germania* 1937, H. 2 blz. 77); ook vond BURSCH in 1932 een dergelijken put, met kogelpot-scherven, te Eibergen.

Gestempelde sigillatascherven werden niet gevonden, wel twee stukjes versierde sigillata, resp. van een kom Drag. 29, Zd Gallische waar, 2e helft 1e eeuw (No. 7) en van een kom Drag. 37 uit Lavoye (midden 2e eeuw) met eierlijst Fölzer Taf. XXVIII No. 465 (No. 8).

Onder de weinige stukken terra-nigra vinden wij een groot randfragment van een kom

Afb. 11. Overzicht van de aardewerkvondsten (schaal 1:4).

(No. 9, vgl. Arentsburg afb. 92 No. 134), dat waarschijnlijk omstreeks het midden van de tweede eeuw gedateerd moet worden. Een dergelijk stuk is No. 10. De andere stukken zijn grove, late vormen, niet precies te dateeren (No. 11—14).

Randfragmenten van kruiken en kruikamforen zijn vrij nauwkeurig te dateeren. No. 15, tijd van Trajanus (vgl. Arentsburg afb. 89 No. 5). No. 16 als 15 (vgl. O.R.L. XXXI Kastell Wiesbaden, Taf. XIV No. 2). No. 17, eerste helft tweede eeuw (vgl. Arentsburg afb. 89 No. 11). No.

18 als No. 17 (vgl. Arentsburg afb. 89 No. 12). No. 19, begin 3e eeuw (vgl. Arentsburg afb. 89 No. 37). No. 20, halsfragment van een kruikamfora, midden 1e eeuw (vgl. Hofheim Abb. 66, 2). No. 21, randfragment, hoogst waarschijnlijk ook van een kruikamfora, midden eerste eeuw (vgl. Hofheim Abb. 66, 3). Al deze kruiken en kruikamforen zijn van witte pijpaaarde. No. 22, een klaverbladvormig mondstuk van een ruwwandige kan van grof, geelachtig aardewerk, is omstreeks den tijd van Hadrianus te dateren (vgl. Arentsburg afb. 95 No. 277).

Van de kookpotten met vlakken, horizontalen rand uit het eind van de eerste en het begin van de tweede eeuw zijn de randfragmenten No. 23—28 als voorbeelden geteekend (vgl. O.R.L. XXXI, Kastell Wiesbaden, Taf. XV No. 31—43). Er is weinig verscheidenheid in de vormen.

De kookpotten met rond omgeslagen rand No. 29—34 behooren tot dezelfde periode (vgl. vooral weer O.R.L. XXXI t.a.p.).

De wrijfschalen (No. 35, 36, 37, 38, 39, 40) zijn resp. te vergelijken met Arentsburg afb. 95 No. 299 en 301, 1e helft 2e eeuw, afb. 96 No. 313, 2e helft 2e eeuw, 318, eind 2e eeuw en 332 en 335 waarschijnlijk eind 2e eeuw of 3e eeuw.

Onder No. 41—43 vinden wij drie randscherven van grove, grijze potten, een soort aardewerk, dat speciaal in onze streken voorkomt sedert de tweede eeuw.

Van de drie stukjes geschilderd aardewerk, die gevonden werden, twee voetjes van geschilderde bekertjes en een randstukje van een oranje-rood geschilderd bord, is alleen het laatste afgebeeld (No. 44, tweede eeuw). Ruwwandige schotels en kommen met naar binnen gebogen rand werden in groote massa's op Arentsburg gevonden (afb. 94 passim). Deze stukken zijn echter lang niet zoo grof van baksel als onze exemplaren No. 45—52, waarvan sommige ook den randvorm vertoonen, die dit type in de 4e eeuw aanneemt (vgl. Alzei Typus 28), namelijk niet alleen een binnenwaartsche, maar ook een buitenwaartsche verdikking.

Kunnen enkele van deze stukken dus wellicht nog tot de derde eeuw behooren, de meeste zullen reeds tot de vierde eeuw gerekend moeten worden. Typisch voor de vierde eeuw en later is ook de schotel met geknikten wand (No. 53).

De kookpot met hartvormig randprofiel heeft in den loop van de tweede helft der tweede eeuw alle andere typen verdrongen. Bij de oudere vormen, zooals we die in tal van exemplaren weer van de opgravingen op Arentsburg kennen (afb. 93, passim) is de schouder van den pot schuin benedenwaarts gericht. Ook in Niederbieber (c. 190—260) vinden we nog dezen vorm (Typus 89) maar in de vierde eeuw begint de schouder, meer zijwaarts gericht, rond uit te springen (Alzei Typus 27). Dit characteristicum vertoonen ook de vondsten uit het vierde-eeuwsche wegcastellum van Heumensoord en ook alle exemplaren van Zetten (No. 54—60). Zoo voeren dus de beide laatstgenoemde aardewerkvormen de schervenchronologie reeds tot in de vierde eeuw¹⁾.

Een andere laat-Romeinsche aardewerkvorm, waarvan het type tot in den Karolingischen tijd te vervolgen is, is de kookpot met rond omgeslagen rand. Niet de oude, veel fijnere vorm, uit het laatst van de eerste eeuw, maar een zeer grove vorm, die, naar het schijnt, pas tegen het einde van de vierde of in de vijfde eeuw opkomt (No. 61—69). In den Merovingischen tijd wordt dan het baksel wat zachter, in den Karolingischen tijd wordt, met een betere baktechniek, ook de vorm fijner²⁾.

1) In den Merovingischen tijd vinden wij de uitloopers van den kookpot met hartvormig randprofiel nog o.a. in het grafveld van Rijnsburg en in Trier is deze vorm nog tot in de 8ste—9de eeuw te vervolgen (vgl. HUSSONG, Frühmittelalterliche Keramik aus dem Trierer Bezirk. Trierer Zeitschr. 1936 H. 1 Taf. 4 Abb. 2).

2) In een pottenbakkersoven bij Hout vonden wij verleden jaar een groot aantal van zulke potten met ronden rand. Ondanks het vrij zachte, poreuze baksel, dat meer aan den Merovingischen tijd doet denken,

Aardewerkvormen, die met eenige zekerheid aan den Merovingischen tijd zijn toe te schrijven, werden niet gevonden.

Pas de ceramiek uit de 8e—9e eeuw, uit Dorestad zoo wel bekend, is weer door een groep scherven van eenige beteekenis vertegenwoordigd.

Deze werden, zooals bij de bespreking der grondsporen reeds werd vermeld, alle in en bij de grondsporen der latere huizen aan de peripherie van het terrein gevonden. Ook van de tallooze kogelpotscherven dateeren de oudere zeker uit dezen tijd.

Naast scherven van reliefbandamforen (vgl. No. 70—71) vinden we gladde, onversierde waar (vgl. No. 72—73) en fragmenten met het bekende stempelornament van ingedrukte vierkantjes versierd (No. 74). Sommige exemplaren van deze laatste soort zijn tevens beschilderd met onregelmatige, roode verfstreepen (No. 75—76). Zij vormen den overgang tot het zoogenaamde Pingsdorfer aardewerk, dat in de tweede helft van de negende eeuw opkomt. Ook dit Pingsdorfer aardewerk van geelkleurig, zandig aanvoelend baksel, dat in gebruik gebleven is tot aan het einde van de 12e eeuw, is in Zetten ruim vertegenwoordigd, het vormt het fijnere aardewerk in den tijd, dat de grijze kogelpot het grove gebruiksgoed is.

Van deze beide laatste, overbekende en weinig variatie biedende soorten, kunnen afbeeldingen hier gevoeglijk achterwege blijven. Latere exemplaren van het Pingsdorfer type, uit de 12e eeuw, wanneer de vroeger vormlooze verfstreepen tot het vormen van een bepaald decor worden aangewend, ontbreken.

Hiermee in overeenstemming is ook het zoo goed als geheel ontbreken van het in de 12e eeuw in massa's optredende vroege steengoed. Het aantal scherven uit de latere middeleeuwen, van de 12e tot het einde der 15e eeuw toe, is zeer gering en kan met geen der gevonden gebouwsporen in verband gebracht worden.

Van de vondsten van anderen aard, die bij het onderzoek voor den dag kwamen, is op Afb. 12 een overzicht gegeven. Van de langwerpige kiezelsteentjes (No. 77—78), aan de eene zijde doorboord, die waarschijnlijk als slijpsteentjes gebruikt werden, zijn analogieën bekend uit Dorestad en uit Friesche nederzettingen¹⁾. De eerstgenoemde vindplaats spreekt voor een datering in den Karolingischen tijd. Drie bronzen Romeinsche fibulae (No. 79—81) moeten in de eerste eeuw gedateerd worden. (No. 79 te verg. met Almgren Taf. I, 16, No. 80 id. Taf. IV, 68 en No. 81 een verkleinde vorm van No. 80).

No. 82 is een Germaansche, ijzeren ruiterspoor, No. 83 een ijzeren klokje met klepel.

Instrumenten van been en hoorn werden ook in grooten getale in het Karolingische Dorestad gevonden. Ook onze No. 84—88 zullen alle wel uit de laatste periode van de woerd stammen.

De glazen kraal No. 89 van zwart glas, op de vlakke zijden ingelegd met draden van geel en op den zijkant met een zigzagdraad van wit glas, vindt haar analogie in dergelijke stukken uit graven uit den volksverhuizingstijd in Wiesbaden (zie Lindenschmidt, *Altertümer unserer Heidn. Vorz. V. Taf. 72*) en in kralen, gevonden op een skelet in het grafveld van Hoogebeintum, ongev. midden 5e eeuw (Boeles, *Friessl. tot de 11e eeuw. Pl. XXIII, 10*). No. 90 is een fragment van een glazen armband van dezelfde bewerking als de kraal. No. 91 van een armband van glad, donker-

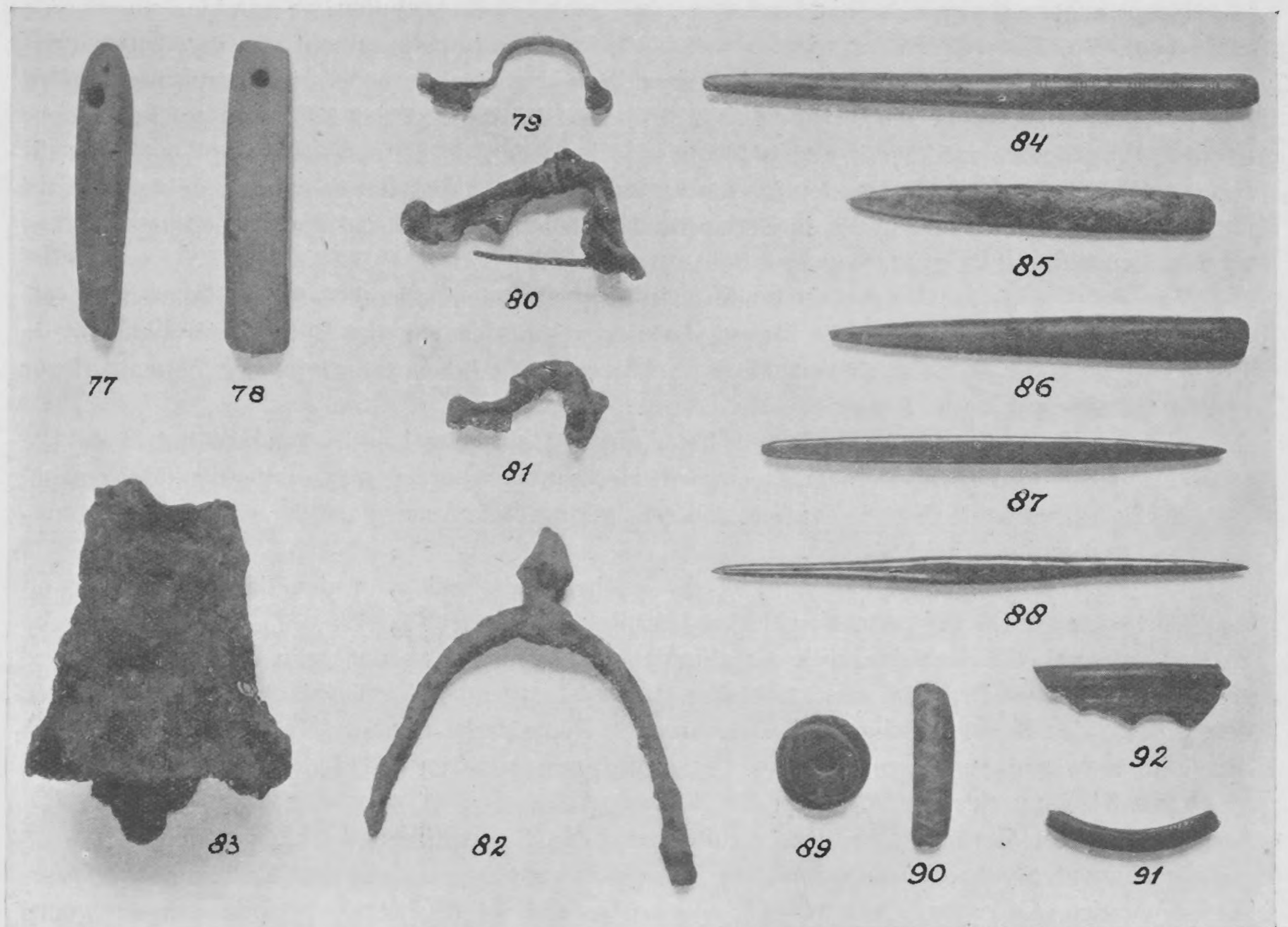
La Tène!

meenden wij die, op grond van in de buurt gevonden gouden munten van Valens en Valentinianus en van stukken van Romeinsche dakpannen in de paalgaten van een vlak bij den oven gevonden huisje, nog aan de 4de eeuw te moeten toeschrijven (zie *Oudheidk. Meded. N.R. XVII*).

1) Exemplaren in het Rijksmuseum van Oudheden uit Loppersum (Gr.) en uit den Waardpolder bij Barsingerhorn in Westfriesland.

blauw glas en No. 92 een randfragment van een Frankischen glazen beker, 2e h. 7e eeuw (vgl. Stolpe et Arne, *Le Nécropole de Vendel*. Pl. VII No. 6—8).

Op grond van de vondsten komen wij dus tot een dateering van de Bataafsche huizen in een tijdperk, loopende van omstreeks het begin onzer jaartelling tot het einde der vierde of het begin van de vijfde eeuw. Het is aan het eind van deze periode ook, dat de naam der Bataven uit de geschiedenis verdwijnt. Het is zeer wel mogelijk dat zij, met het verslappen van het Romeinsche

Afb. 12. Verschillende vondsten.

gezag (de Rijn grens werd onder Honorius omstreeks 410 voorgoed opgegeven) telkens blootgesteld aan invallen van volken uit het vrije Germanië, deze streken voorgoed verlaten hebben. Ook kan de in dezen tijd voortdurend ongunstiger wordende waterstaatkundige toestand van ons land hen daartoe gedwongen hebben.

De latere huizen worden door de scherven gedateerd in den tijd van de 8e tot de 11e eeuw, den tijd, dat in deze streken onder de heerschappij der Karolingen meer geregelde toestanden heerschen, den tijd ook, waarin naar alle waarschijnlijkheid de eerste dijken werden aangelegd. Ook de herhaalde strooptochten van de Noormannen (men denke slechts aan het verscheidene malen verwoeste, maar telkens weer opgebouwde, Dorestad) konden de bevolking toen niet

voorgoed verdrijven. Het is opmerkelijk, dat deze latere bewoners het middengedeelte van de woerd onbebouwd hebben gelaten; reeds toen werd blijkbaar de „zwarte aarde” als cultuurgrond gewaardeerd.

Een andere vraag, die telkens oprijst, niet alleen met betrekking tot de Bataafsche woerden, maar ook met betrekking tot de Friesche terpen, is: waar zijn de afgestorvenen van deze bewoners gebleven? Hun zielen, dat weten wij, gingen gewoonlijk naar het Walhalla, maar hun lichamen, waar werden die begraven of waar werd hun asch bijgezet? Grafvelden vindt men in de Friesche terpen pas in den tijd der Saksische immigratie in de vijfde eeuw en ook uit de Betuwe zijn grafvelden tot dusverre niet bekend¹⁾. Op Ockenburg bij Loosduinen werd onmiddellijk buiten de nederzetting een grafveld gevonden. Wellicht wordt bij voortgezet onderzoek van Betuwsche woerden ook deze kwestie tot klaarheid gebracht. Lijkverbranding zullen we, naar analogie, niet alleen van de vondsten op Ockenburg, maar ook op tal van andere plaatsen in ons land, voor de bewoners van de Betuwe in den Romeinschen tijd, ook ongetwijfeld moeten aannemen.

Op het verschil in bouwwijze tusschen de huizen op de woerd te Maurik en die te Zetten en te Ressen, wezen wij al in den aanhef. Ook hoe die verschillende huistypen zich tot elkaar verhouden en wat de reden van dat verschil is, weten wij nog niet. Onze kennis van de cultuur en de geschiedenis onzer Bataafsche voorouders is tot dusverre zeer gering en alleen bodemonderzoek in de Betuwe kan ons daarin verder brengen.

KURZER INHALT

Eine Niederlassung der Bataver (eine sogen. Wurte) wurde in den Jahren 1933 bis '36 bei Zetten, in der Nähe von Nimwegen, ausgegraben. In dem heutigen Namen „Betuwe” für das Land zwischen Rhein und Waal, ist die Erinnerung an die „Insula Batavorum” noch erhalten. Die Betuwe ist der am dichtesten besiedelte Kern des Bataverlandes. Dort findet man, auf den höheren, flussfrei gelegenen Stellen, den sogen. Wurten (die, soweit wir wissen nie, auch nicht in späteren Jahrhunderten, wie die Terpen in Friesland, künstlich aufgeschüttet sind) die Reste der alten Siedelungen.

Verschiedene Fragen, in Bezug auf Kultur, Lebensweise und Geschichte der Bataver, sind bisher noch ungenügend geklärt. So wurde z. B. im Oppidum Batavorum (die Volksburg bei Nimwegen, die im Jahre 70 n. Chr. von Claudius Civilis selber niedergebrannt wurde) fast ausschliesslich römische Keramik gefunden und ebenso in einem grossen Bataverdorfe in der Nähe vom Haag, auf Ockenburg, aus der Zeit von etwa 150 bis 250 n. Chr. In einer Niederlassung bei Rijswijk (Betuwe) dagegen, fand HOLWERDA überwiegend einheimische (spät-Latène) Keramik und nur wenig römische Importware. So auch VAN GIFFEN bei einer kleinen Versuchsgrabung in Ressen und Unterzeichneter in Elst. Die Häuser von Rijswijk waren Schwellenbauten, in Ressen und Elst bestanden die Bodenspuren nur aus kleinen Pfostenlöchern. Im Oppidum Batavorum und auf Ockenburg fand HOLWERDA beiden Typen von Häusern, im Oppidum auch Rundbauten.

Grabfelder der Bataver wurden bisher noch nicht gefunden, ausser auf Ockenburg, wo ein solches unmittelbar ausserhalb der Niederlassung lag.

1) Niettemin hoort men wel eens van heele potten, die bij graafwerk gevonden zouden zijn. Iemand vertelde mij o.a., dat hij bij het graven van een greppel op een woerd een heele rij urnen gevonden had. Een dergelijk bericht doet aan een grafveld denken.

Der „Hooge Hof“, eine der vielen Wurten in und um Zetten, ist das erste Bataverdorf in der Betuwe, das fast vollständig ausgegraben wurde. Wie ein Blick auf der Ausgrabungskarte lehrt, war der mittlere und höchste Teil der Wurte ausschliesslich in der Zeit der Bataver bewohnt. Die Häuser waren sehr klein (das grösste misst 5×7 m) und hatten Flechtwände mit Lehmewurf. Eine Anzahl Grundrisse konnte aus dem Verlauf der Reihen von Pfostenlöchern mit mehr oder weniger Sicherheit rekonstruiert werden. Nur in einigen wenigen Fällen waren noch die durchgehenden Spuren der Eingrabungen für die Wände zu sehen, die sich dann bei tieferer Grabung in einer Anzahl Pfostenlöcher auflösten. Im übrigen waren leider diese schwachen und untiefen Spuren durch das Abtragen des Bodens infolge des Ackerbaues restlos verschwunden. Hierdurch erklärt sich auch wohl das fehlen von Herdstellen. Die Häuser standen ziemlich regellos durch einander, obwohl im allgemeinen mit der Längsrichtung Ost-West orientiert.

An verschiedenen Stellen wiesen die über einander liegenden Grundrisse auf Erneuerungen.

Im Fach No. 73 sehen wir einen Rundbau. Auch Spuren von Flechtwerkzaunen wurden angetroffen, so in den Fächern 64—65, 74—76 und 79. Die Pfostenlöcher zeigten überall einen Durchmesser von 15 bis 18 cm, die Pfosten waren nicht eingegraben, sondern eingeschlagen worden.

Bauart und Ausmasse der Häuser haben die grösste Ähnlichkeit mit denen der Chattenburg Mattium (die Altenburg bei Niedenstein). Das braucht uns nicht zu wundern, wenn wir bedenken, dass Tacitus uns die Bataver nennt als einen Teil der Chatten, der sich abgetrennt hat um neue Wohnstätten auf zu suchen.

Beim Scherbenmaterial überwog bei weitem die einheimische, spät-Latène Keramik (ein paar Beispiele auf Abb. 11 No. 1—6). Daneben war römische Importware nur spärlich vertreten. Auf Abb. 11 sind die meisten Stücke davon gezeichnet, sie vertreten eine Periode vom Ende erstes, bis Ende viertes oder Anfang fünftes Jahrhundert.

Ganz verschieden von denen auf der Mitte der Wurte, waren die Gebäudespuren an der Peripherie. In dem Gewirr der Bodenspuren waren hier, aber nicht immer mit völliger Sicherheit, die Grundrisse einer Anzahl viel grösserer Häuser zu erkennen. Meistens wurden die Grundrisse von Palisadengräben gebildet, was wahrscheinlich auf Stabbau weist, ein paar Mal schienen auch Balkspuren vor zu liegen.

Die Datierung dieser späteren Häuser brachte das keramische Material, das durchaus dem 9.—10. oder 11. Jahrhundert angehörte. Aus der älteren fränkischen Zeit stammt wahrscheinlich nur das Randstück eines Glasbechers, Abb. 12 No. 92.

Es ist eine noch ungelöste Frage, wo die Bataver geblieben sind seit der Name, nach dem Ende des vierten Jahrhunderts, nirgends mehr erwähnt wird. Ob wirklich alle Niederlassungen um diese Zeit verlassen worden sind, wie unsere Wurte bei Zetten, wird man erst beurteilen können, wenn eine grössere Anzahl derselben untersucht ist. Vielleicht haben die Bewohner sich entweder vor den Einfällen der Völker aus dem freien Germanien ins Innere des Römischen Reiches zurückgezogen, sobald die Rheingrenze von Truppen entblösst wurde, oder, wahrscheinlicher noch, sind sie dem in dieser Zeit allmählich höher kommenden und das Land mehr und häufiger überflutenden Wasser gewichen.

Merkwürdig ist es jedenfalls, dass die Wurte bis in die karolingische Zeit unbesiedelt blieb, bis in die Zeit also, in der man wahrscheinlich erst angefangen hat Deiche zu bauen.

Auf diese, und die anderen hier aufgeworfenen Fragen, werden zukünftige Ausgrabungen uns hoffentlich eine positivere Antwort geben.

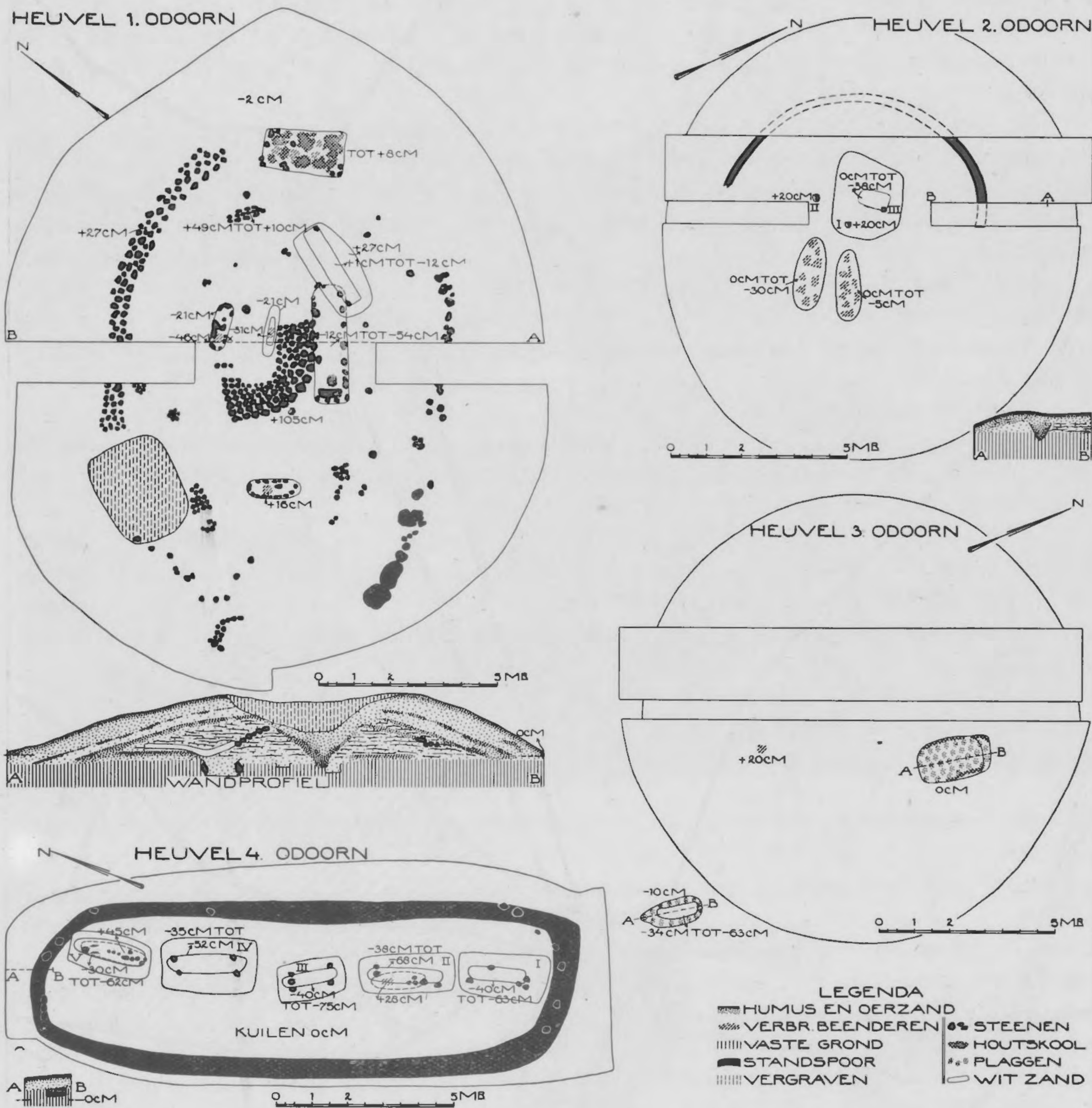
W. C. BRAAT

GRAFVORMEN VAN HET NOORDEN

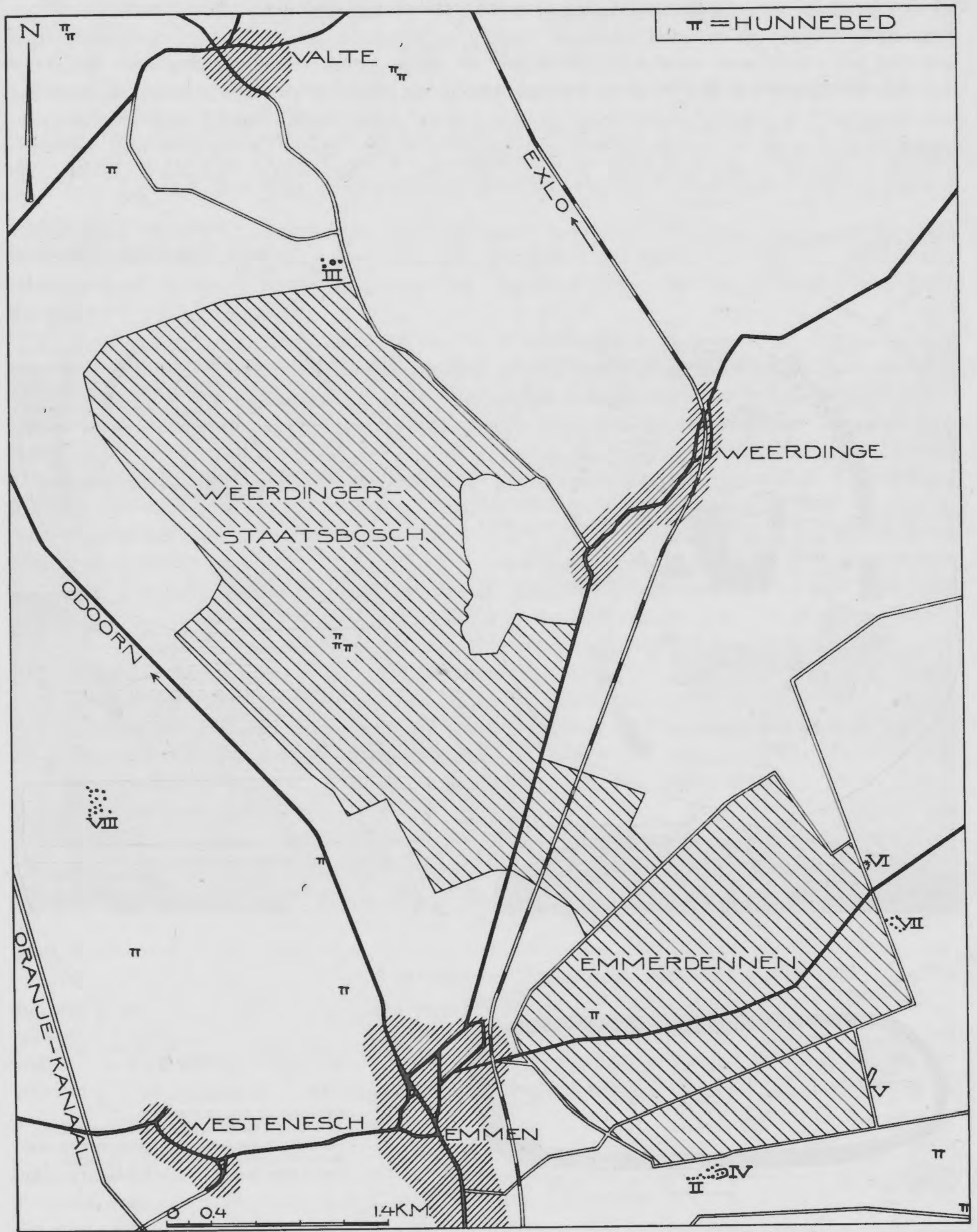
(Vervolg van O. M. XVII, 1936)

III. Grafheuvels te Valthe, gem. Odoorn, 1937.

Tijdens de hierna aan de orde komende onderzoeken, in den voorzomer van 1937 te Emmen ondernomen, werd ik door de medewerking van den Heer G. Kuipers te Valthe ook in staat gesteld eenige heuvels op zijn, binnenkort te ontginnen, heideveld N.O. van het oude

Afb. 14. Grondplannen en profielen der heuvels 1-4 te Valthe, gem. Odoorn

Afb. 13. De onderlinge ligging der met II—VIII aangegeven terreinen bij Emmen.

„Valther Spaan” aan den noordrand van het Staatsbosch tegen den ouden zandweg Valthe-Weerdinge-Emmen te onderzoeken.

Dit onderzoek bracht ons in aanraking met ten deele geheel andere verschijnselen dan de in het voorafgaande besprokene. Inzonderheid vertoonden twee der heuvels in hun structuur het voortleven der megalithische gedachten in den vroegen bronstijd, waarvan overigens reeds vele voorbeelden, ook in de onmiddellijke omgeving van onze vindplaats (Kamper-eschje), verleden jaar door mij geciteerd werden (O. M. XVII, 1936, 69: Dr. Van Giffen, Bauart T. 2—24). Als

Afb. 15. Profiel (met latere storing), steenkrans, resten van de steenpakking, beenderenbijzetting onder steenen en brandstapel (op den voorgrond) van heuvel 1.

zoodanig leverden zij ons een wel bijzonder welkome aanvulling onzer door eigen onderzoek verworven kennis der grafvormen van het Noorden des lands.

H e u v e l 1. Deze bijna twee meter hoge en langgerekte heuvel vertoonde reeds een groote wonde aan een der flanken, hem toegebracht door urnenzoekers, doch was verder op het oog tamelijk gaaf. Daar bij ons het vermoeden bestond, dat deze heuvel, bedekt als hij was door een dikke laag loodzand, waaronder, naar de bij de vergraving gevonden steenen te oordeelen, een steenzetting te verwachten was, fraaie profielen zou kunnen opleveren, besloten wij oorspronkelijk kwadrant na kwadrant te onderzoeken. Wij kwamen echter in den loop van het onderzoek van dit plan terug, omdat het ons spoedig bleek, dat de toepassing dezer methode in de practijk

grootte bezwaren heeft. Bij het ontgraven van een grooter vlak immers, zooals in dit geval de helft van den heuvel, in zijn geheel, verkrijgt men het onschatbare grootte voordeel, telkens weer door het verwijderen van dunne, horizontale lagen een duidelijk inzicht te verkrijgen in den bouw van het object, dat meer waard is dan een opnieuw beschouwen van het profiel.

De heuvel bestond uit een dikke laag grijs zand, waaronder bruingeel, met infiltratie-aderen doortrokken zand volgde. Deze eenvoudig opgeworpen zandmassa rustte in het midden op het, in het profiel Afb. 14 en 15 duidelijk kenbare, oude heideoppervlak, dat echter meer

Afb. 16. Centrale steenpakking, met op den achtergrond steenkrans en brandstapel van heuvel 1.

naar den rand ontbrak. De daaronder liggende loodzandlaag evenwel konden wij wel tot bijna aan den rand van den heuvel vervolgen.

In deze laag troffen wij de veldkeien aan, die voor het grootste deel, en in het noordelijke kwart het duidelijkst, de basis van den aldus hoofdzakelijk uit zand opgeworpen heuvel vormden, en, nadat de bovenste plag verwijderd was, in den vasten bodem neergevlijd waren. Deze steenkrans scheen ons de functie te hebben gehad, om vóór het begroeien met heide de daarbinnen gelegen zandmassa's te beletten naar buiten uit te vloeien. Ook is het mogelijk, dat de onderste plaggenlaag, die aan den kant op deze kransstenen rustte, terstond bij den bouw reeds was aangebracht.

Hoe dit ook zij, in ieder geval is de principieele en functioneele overeenstemming tusschen

deze, plaatselijk weliswaar fragmentarische steenzetting en den steenkrans der hunebedden wel zeer treffend. Een bouw als deze zou men dus de getrouwe copie, in kleiner materiaal uitgevoerd, van de randsteenen der hunebedden van het meest voorkomende type kunnen noemen.

De overeenkomst gaat evenwel nog verder. In het midden van den heuvel nl. troffen wij bovendien de resten van een valsch gewelf uit veldkeien aan, hetwelk zelf dus overeenkomt met den kelder der hunebedden. De vorm is weliswaar natuurlijk afwijkend van dien der grafkelders, doch het hier gebruikte kleinere materiaal leidde vanzelf tot een meer ronden vorm, terwijl bij

Afb. 17. De beide beenderenbijzettingen onder de centrale steenpakking van heuvel 1.

de hunebedden de groote draag- en dekstenen tot een meer rechthoekigen vorm dwingen. Opgemerkt zij nog, dat vóór den aanleg van dit gewelf de ondergrond ook hier gezuiverd was van de heideplag.

Vanzelfsprekend moeten wij de onder de centrale steenpakking gevonden graven als de primaire bijzettingen beschouwen. In ovale ingravingen in den vasten bodem, waarvan één bedekt was door vele steenen uit het later ingestorte gewelf, en de ander duidelijke sporen van een boomkistje bevatte, lagen verbrande beenderen, vermoedelijk van kinderen.

Ongeveer gelijktijdig hiermede moet de onverbrande doode bijgezet zijn, die in een grooten grafkuil vlak tegen den voet van het gewelf rustte (Afb. 18). De wanden van dezen kuil waren met

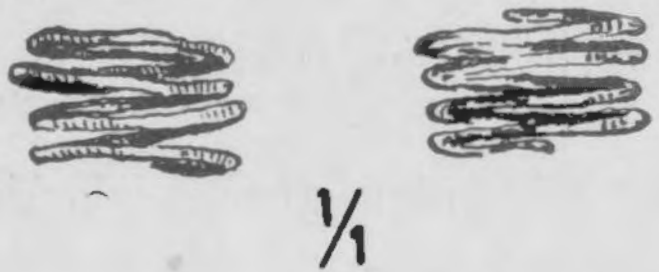
veldkeien afgezet, terwijl de doode zeer waarschijnlijk in een houten kist was bijgezet. De gouden spiraalringetjes Afb. 19, die wij ter hoogte van den schedel vonden, en die vermoedelijk de lokken bijeenhielden, doen dit graf als dat van een vrouw kennen. Dergelijke spiraaltjes worden in Noord-Duitschland tamelijk veelvuldig gevonden in vrouwengraven uit de eerste periode van

Afb. 18. Lijkbegroaving naast de centrale steenpakking (rechts) van heuvel 1.

den bronstijd. Men vergelijke overigens ook het in mijn Becherkultur, T. VI, 37 afgebeelde spiraaltje van Stroerzand met onze exemplaren.

Het gele zand, bij het graven van den kuil uitgeworpen, troffen wij in een dun laagje boven het oude maaiveld in de nabijheid aan.

Afb. 19. Gouden spiraaltjes bij bijzetting afb. 18.

Dit graf werd oversneden door een ander, oostelijk ervan gelegen, eveneens met een boomkistbijzetting van een onverbranden doode. In tegenstelling met den vorigen grafkuil vertoonde deze zich reeds veel hooger (op plus 27 MV), zoodat wij hier zeker met een begraving na het opwerpen van den heuvel te doen hebben.

In iedere heuvelhelft, en vrijwel in de as van de ellipsvormige steenzetting rond den heuvel, vonden wij eveneens later ingegraven bijzettingen van verbrande beenderen tusschen en onder

steen (daardoor konden van één dezer grafjes de verbrande beenderen op de kaart niet worden aangegeven) (Afb. 20).

Aan het oostelijk einde van deze as lagen ten slotte nog enkele verkoalde balken en kleinere stukken houtskool, waartusschen enkele verbrande beenderen. Dat deze brandstapel bij de

Afb. 20. Een der latere beenderenbijzettingen onder steenen in heuvel 1.

verbranding der beide kinderen(?) uit het hoofdgraf heeft dienst gedaan, is weliswaar niet met zekerheid te bewijzen, maar is in verband met zijn ligging vrijwel op het oude maaiveld toch wel zeer waarschijnlijk.

Alle tot hier toe beschreven bijzettingen zijn vermoedelijk vrijwel gelijktijdig, en men kan het vermoeden niet van zich afzetten, dat deze geheele heuvel als een soort familiegraf heeft dienst gedaan, waarbij de beide ouders in onverbranden toestand in de onmiddellijke nabijheid hunner kinderen zijn bijgezet.

Hoog in den heuvel (op plus 105) lagen de scherven van een laatdubbelkonische urn met naar buiten gebogen rand, gladden schouder, en ruw-, „besmeten” buik uit de laatste eeuwen vóór onze jaartelling (Afb. 23, 1). Een ander scherfje van dergelijk vaatwerk, alsmede een dikke scherf van de soort, als wij verleden jaar uit de palenheuvels beschreven, vonden wij los in den

heuvel, terwijl boven den lijkkuil naast de steenpakking ook een drietal van dergelijke dikke en grove scherven gevonden werd.

Ten slotte zij hier op een bodemkundig wellicht belangrijk verschijnsel extra de aandacht gevestigd.

In het midden van den heuvel, dwars door de centrale steenpakking heen, en deze dus deels vernietigend, was in ouden tijd een diep gat gegraven, dat vrijwel tot op den vasten grond reikte.

Afb. 21. Greppel, steenen, steenzettingen en lijkkuilen van heuvel 4.

Dat deze storing vele eeuwen oud moest zijn, bleek ons reeds uit het compacte karakter van de vulling, die uit plaggen van de deklaag van den heuvel bestond. Door de grootere doordringbaarheid van deze ingestorte lagen voor het regenwater nu had zich een breede strook harde oergrond langs den benedenrand der ingraving gevormd, die zich ook nog tot in den vasten grond, naast en boven de oorspronkelijke bijzettingen afteekende (vgl. Afb. 15 en 17). Voor dit proces van sterke oerzandvorming vinden wij hier een zuiveren terminus post quem, omdat wij onder in dit voormalige gat in den heuvel scherven van een laat-Saksischen kogelpot aantreffen (Afb. 23 : 2), voor de bijzetting waarvan dit gat kennelijk gegraven was. Dr. Uenze van het Provinzialmuseum te Hannover, die onze graving bezocht, verklaarde mij, dat ditzelfde verschijnsel van een latere

bijzetting uit de 11e eeuw in de heuvels van het aangrenzende Duitschland veelvuldig wordt aangetroffen. Overigens vonden wij dit in heuvel 2 te Valthe (zie beneden) eveneens terug.

Wel verre dus van tot in overoude tijden terug te gaan, is oerzandvorming een verschijnsel, dat zeker nog na de 11e eeuw na Chr. optrad. Overigens heeft Dr. Holwerda vroeger reeds gewezen op het feit, dat de woonkuilen van het hunebeddenvolk aan het Uddelermeer door een ijzerharde oerlaag bedekt waren, die dus ook hoogstens na 2000 v. C. moet zijn gevormd.

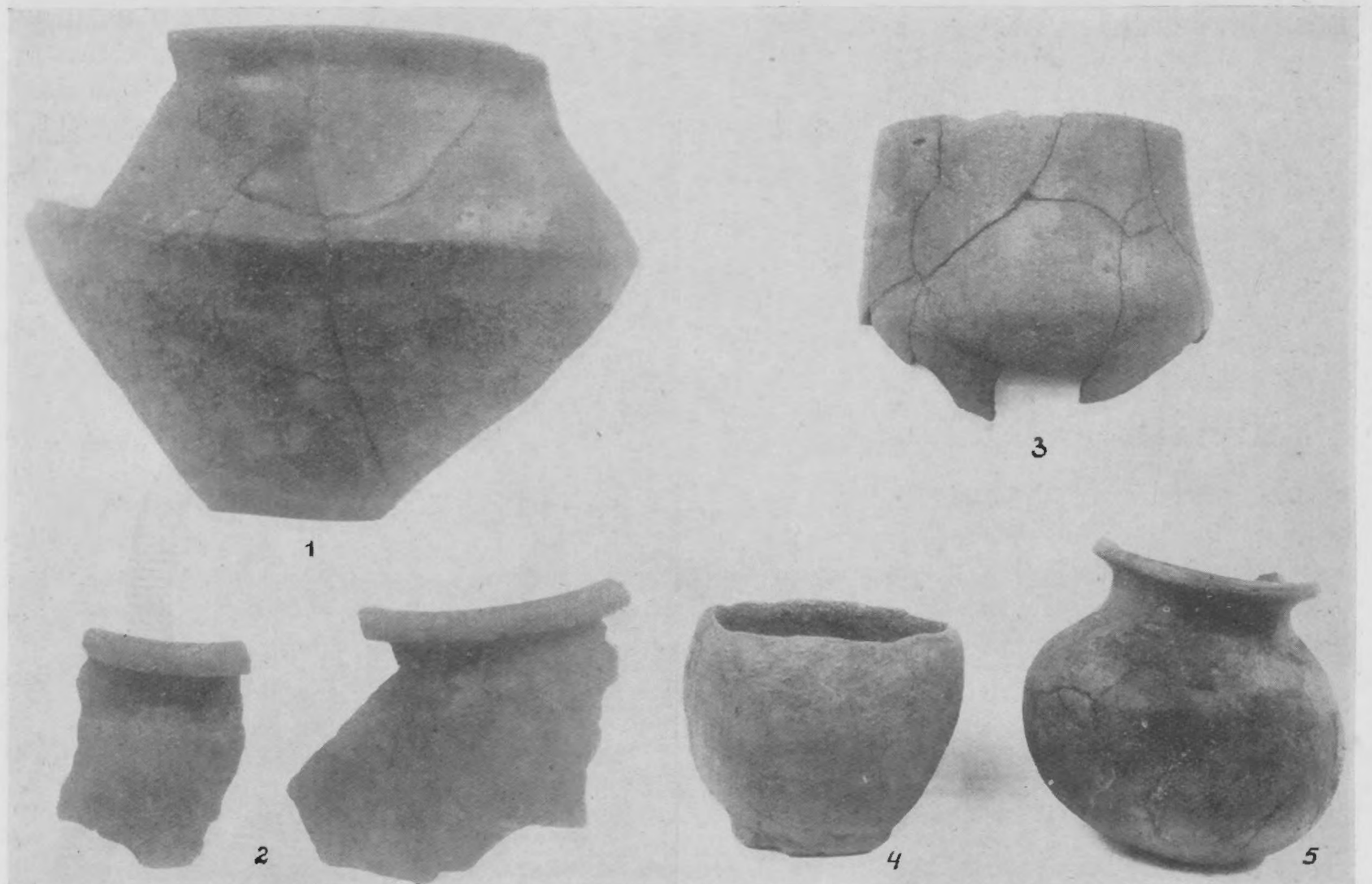
Afb. 22. De 5 uitgediepte lijkkuilen van heuvel 4.

H e u v e l 4. Op eenigen afstand oostelijk van dezen heuvel 1 lag heuvel 4, laag en langgerekt van vorm. Kort onder het oppervlak vonden wij hierin reeds enkele steenen, die later bleken te behooren tot een ovalen steenkrans, waarvan door talloze storingen slechts enkele steenen over waren gebleven. Lager liggende steenen, beter bewaard, volgden in hun verloop dat van een smalle greppel, die de grens van den aanleg aangaf. Het geheel maakte den indruk, alsof de greppel slechts tijdelijk dienst gedaan had bij het ontwerpen van den aanleg, en spoedig daarop was dichtgeworpen.

Binnen deze ellips van steenen en greppel troffen wij op hooger niveau twee steenpakkingen aan, beide bijna in de lengteas van de ellips gelegen, doch de noordelijke dichter bij het smalle einde dan de zuidelijke. In een dezer steenzettingen vonden wij verbrande beenderen.

Ongeveer 30 cm dieper lagen eveneens in de lengterichting vijf kuilen, die alle een boomkist bleken te bevatten (Afb. 21 en 22). De lijksporen waren, met één uitzondering, zeer flauw of niet zichtbaar. Aan grafgiften zijn hier slechts een enkel scherfje met diep ingestoken versiering uit kuil 2, en enkele platte stukjes brons met houtresten uit kuil 4 te vermelden. Boven in den heuvel vonden wij nog een enkele onversierde scherf.

Weerspiegelt de eerste heuvel van Valthe den meest voorkomenden hunebeddenbouw, deze heuvel 4 ware wellicht als een nabootsing van het langgraf, als op de Schimmeresch te Emmen, op te vatten. De beide steenzettingen nl. staan nagenoeg op dezelfde plaats als ginds

Afb. 23. Vondsten uit heuvels 1 (1—2) en 2 (3—5) te Valthe, ruim $\frac{1}{4}$ w. gr.

de kelders, terwijl de algemeene vorm geheel dezelfde is, en de omzooming met steenen en greppel den steenkranen lijkt te weerspiegelen, die op de Schimmeresch het zandplateau omheint.

H e u v e l 2. De twee lage heuvels 2 en 3, op ong. 200 m afstands van heuvel 1 naar het Westen gelegen, waren sterk vergraven. Zij bestonden uit geel zand. In heuvel 2 vonden wij van den bouw slechts flauwe sporen van een greppeltje, dat, naar het profiel (A-B op de kaart Afb. 14) te oordeelen, een nauwelijks in den vasten grond ingegraven palissade bevat heeft. In het midden meenden wij de flauwe afteekening van een boomkist te constateeren, die echter door een latere storing zeer gehavend was. Eenigszins terzijde, meer naar den rand van de wijde ingraving, lagen verbrande beenderen met het potje Afb. 23 : 4 (kaart I), dat eenige gelijkenis vertoont met het in één der heuvels bij het Hanendorp gevondene (O. M. oude reeks V, afb. 24), en meer nog

met de in Ebert, Reall. IX, Tafel 86a afgebeelde stukken vaatwerk uit den vroegen bronstijd. Het baksel is bijzonder hard. Uit denzelfden tijd stammen waarschijnlijk eveneens de twee grafkuilen met verbrande beenderen hierin uitgestrooid, die iets terzijde van het midden waren ingegraven.

Een urnenveldenpotje (II, Afb. 23 : 3) met verbrande beenderen, iets terzijde van den primair-grafkuil in het midden gevonden, vormde de eerste, het laat-Saksische kogelpotje (III, Afb. 23 : 5) uit de 11e eeuw de laatste nabijzetting in dezen heuvel.

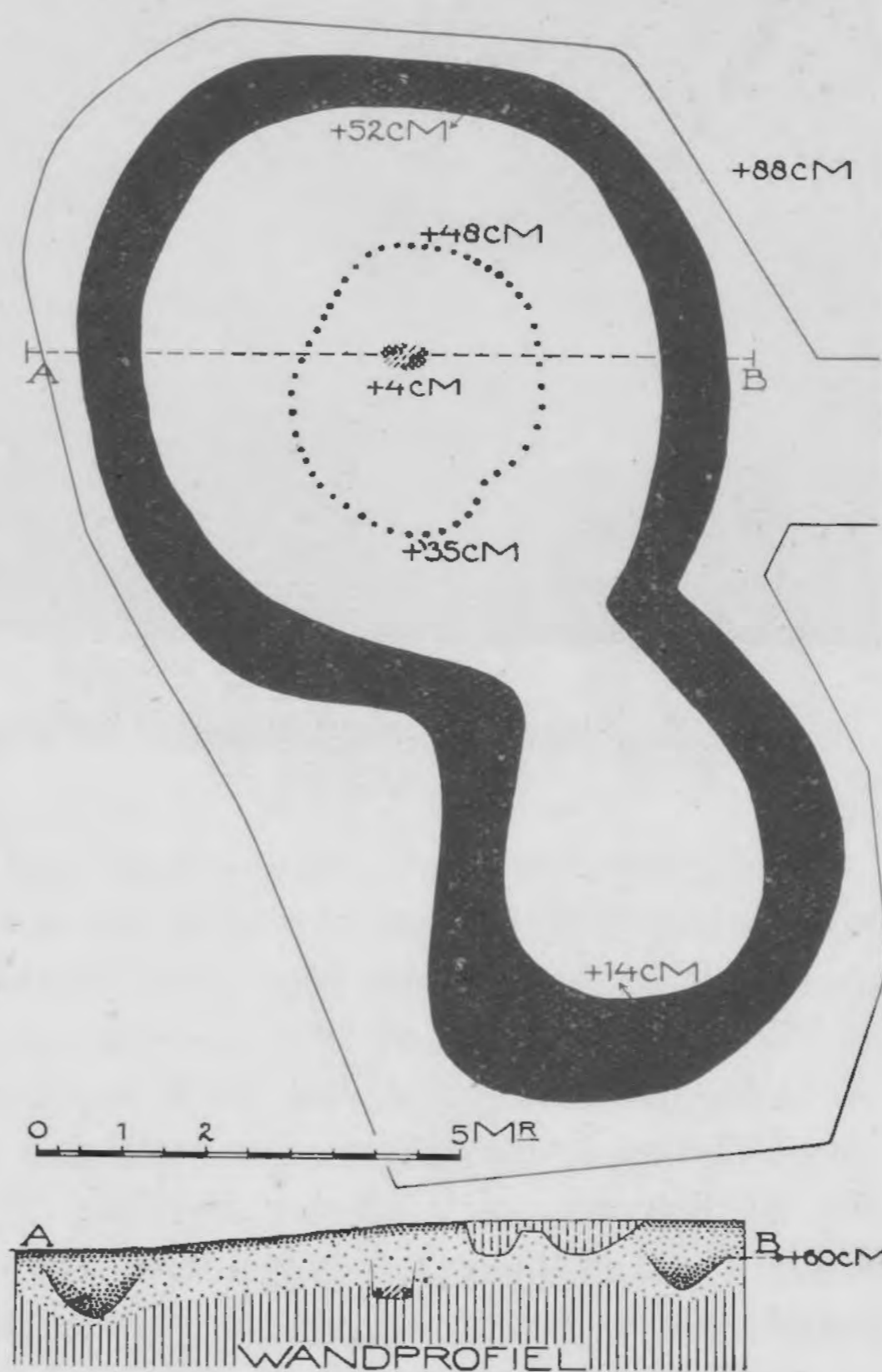
Heuvel 3. Over den bouw van heuvel 3 valt nog minder te zeggen. Deze was nl. zeer vergraven en er teekende zich geen enkel spoor in den vasten bodem af. De heuvel bestond verder uit zand, bedekt met plaggen. De groote ingraving (A-B, Afb. 14), kenbaar aan de grijze plaggen-vulling met houtskool omzoomd, werd dieper kleiner van omtrek, en bleek gevormd te zijn door een boomkist, liggende in een grafkuil, die verder aan de kanten met plaggen was gevuld. Mogelijk heeft de houtskool, die wij erboven aantreffen, in een of anderen vorm (deksel of overkapping) deel van de kist uitgemaakt. Terzijde lagen nog verbrande beenderen op iets hooger niveau.

IV. Het urnenveld ten Zuiden van de Emmer Dennen (1931—32).

Op het terrein van de in Mededeelingen XVII, 1936 beschreven heuvels troffen wij, over en rond deze oudere grafmonumenten, inzonderheid langs de flanken van heuvel 6, ook een urnenveldje aan, en wel tusschen de heuvels 3 en 6. De meest weinig diepgaande, en daardoor slechts flauw zichtbare urnenkringen waren alle vrijwel rond, en in het midden vonden wij steeds de urn of beenderenplek. Bij de latere bijzettingen in de oudere grafheuvels (inzonderheid in heuvel 6) ontbraken de kringgreppels zelfs geheel, voor zoover wij konden nagaan.

De geringe plaats, die dit urnenveld in verhouding van zijn talrijke bijzettingen innam, leidde tot een tamelijk dicht opeendringen der urnengreppels, zonder dat hierdoor oversnijdingen ontstonden. Ruimer lagen reeds enkele bijzettingen met kringgreppels tusschen de heuvels 3, 4 en 6, terwijl de hier in plattegrond en foto (Afb. 24 en 25) weergegeven sleutelvormige aanleg geheel geïsoleerd tusschen de heuvels 1 en 3 lag.

Deze vorm van kringgreppel schijnt in het Noorden des lands, evenals in het aangrenzende Westfalen, veelvuldig voor te komen, doch ontbreekt tot dusverre geheel in onze zuidelijke urnenvelden. Meest treft men er één, of soms twee of meer bijzettingen in aan. Ook wij vonden in het ronde gedeelte een beenderenplek, die merkwaardigerwijze een kleine omheining van dunne twijgen om zich gehad had, waarvan wij de kleine

Afb. 24. „Sleutelgat” Z. van de Emmer Dennen.

paalgaatjes terugvonden. Het is voor het eerst, dat een dergelijke palissade in miniatuur in zulk een „sleutelgat” aangetroffen werd. Mogelijk mag men hierin wederom een reminiscentie aan oudere, in dit geval bronstijdverschijnselen in den grooteren heuvel zien, zooals de heuvels van Valthe de hunebedden nabootsten.

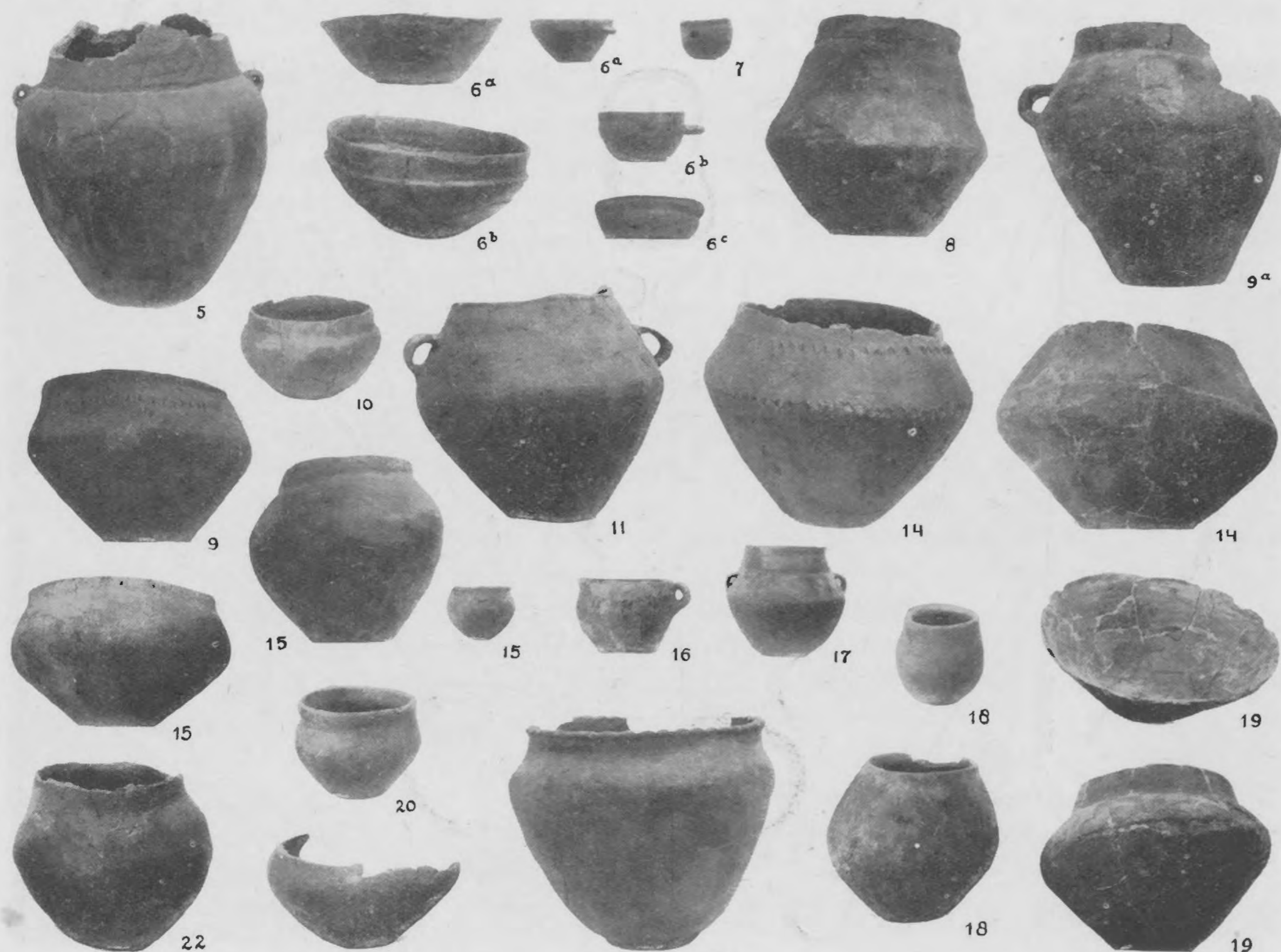

Afb. 25. „Sleutelgat” met beenderenbijzetting binnen een palenkrans te Emmen, Z. van de Dennen.

De greppel zelf bewees door haar loodzandvulling, dat zij vermoedelijk oorspronkelijk open gelegen had. Uiterlijk was overigens van dezen aanleg in de vlakke heide even weinig te bespeuren als van de andere bijzettingen. Van dekheuvels kon hier dus geen sprake zijn geweest.

De gevonden urnen, die op Afb. 26 dezelfde nummers dragen als de bijzettingen zelf (de ongenummerde zijn niet door ons gevonden), zijn karakteristiek voor het Noorden des lands. Onder de hier afgebeelde treft men een groote verscheidenheid van vormen aan, hoewel alle, wellicht met uitzondering van No. 17, tamelijk weinig geprononceerd zijn. Naast kleinere potjes (vnl. in heuvel 6 gevonden), die men in Sleeswijk-Holstein reeds in vroegere grafheuvels aantreft, zijn de grootere gedegenereerde vertegenwoordigers van de dubbelkonische en terrinevormige urnen, die in hun meer geprononceerde vormen als de vroegste typen gelden. Voorts zijn er enkele urnen met nagelindrücken bij, en één met gekartelden rand, die soms grover zijn, en de fijnere deklaag der andere missen. Zij gelijken dan min of meer op de bekende Germaansche urnen.

Vooruitlopend op hetgeen volgt houd ik, typologisch gesproken, dit urnenveld als geheel voor iets later dan het hierna volgende. In ieder geval lijkt ons urnenveld noch tot de vroegste, noch tot de laatste vertegenwoordigers van zijn soort te behooren.

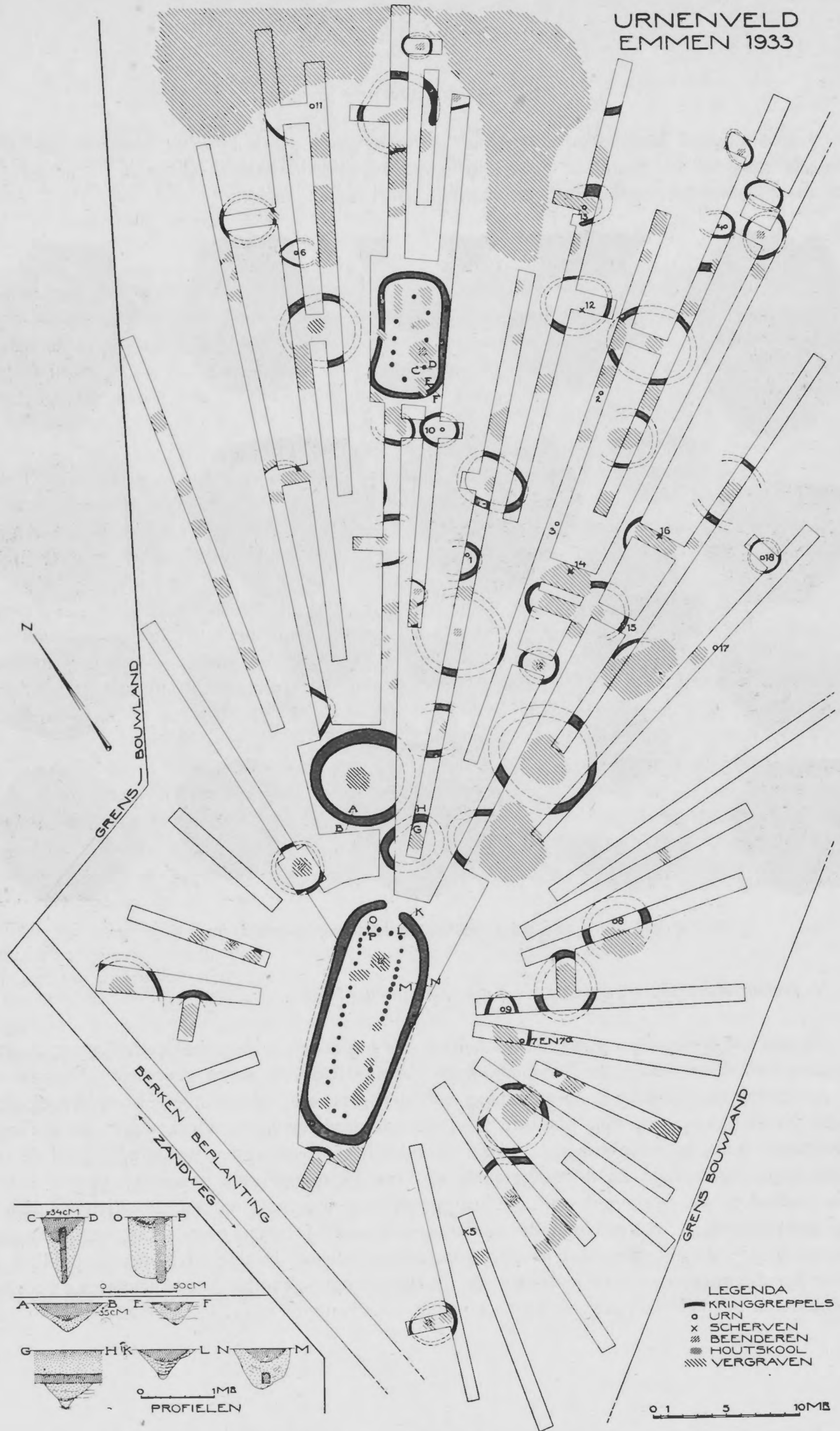

Afb. 26. De urnen van het in 1931/32 ontgraven urnenveld, ong. $\frac{1}{9}$ w. gr.

V. Het urnenveld oostelijk van de Emmer Dennen (1933).

Op een hooggelegen en golvend stuk heidegrond tegen den zuidoosthoek der Emmer Dennen, eigendom van den landbouwer Schepers, waren begin 1933 vele urnen gevonden. Dit was voor ons aanleiding, na verkregen toestemming van den eigenaar, hier een eigen onderzoek in te stellen. Natuurlijk was op vele plaatsen de urn reeds verdwenen, en talrijk waren de storingen, veroorzaakt door het zoeken naar verdere vondsten. Toch slaagden wij erin, vrijwel de oorspronkelijke begrenzing van dit langgerekte en tamelijk uitgestrekte urnenveld vast te stellen, en bovendien de aanwezigheid van vele kringgreppels nog aan te toonen, terwijl bovendien bij deze gelegenheid in 18 verschillende bijzettingen urnen of fragmenten ervan werden aangetroffen. Op Afb. 28 zijn deze voorwerpen, voor zoover het niet te kleine fragmenten geldt, eveneens onder de nummers 1—18 te vinden; de overige, hooger genummerde urnen waren voorheen door anderen gevonden en dragen het verkorte inventarisnummer: (c. 1933/7) 22—37.

URNENVELD
EMMEN 1933

Afb. 27. Plattegrond en profielen van het urnenveld O. van de Emmer Dennen.

Overzien wij de kaart van het urnenveld (Afb. 27), dan blijken de urnenkringen rondom de ellipsvormige bouwsels gelegen te zijn, waarover wij straks uitvoeriger zullen spreken. De urnenkringen zelve zijn verschillend van grootte, varieerend van ongeveer 2½ m tot 8 m in diameter, en vaak meer ellipsvormig dan rond. De standsporen dezer kringen vertoonden in hun profiel (kaart Afb. 27: AB en GH) verschijnselen, die het bestaan van een lichte palissade niet uitsluiten. Inzonderheid het profiel GH wijst hierop, en in het algemeen mag gezegd worden, dat, al kon in deze gevallen het bestaan ervan niet onweerlegbaar aangetoond worden, het toch gevaarlijk is, het verschijnsel van de inderdaad in de meeste gevallen open gelegen hebbende greppels te zeer te generaliseeren, zooals soms, met miskennis van duidelijker verschijnselen, die in de richting van een palissade wezen (als bijv. te Rijssen geconstateerd), is geschied. Ik moge in dit verband verder verwijzen naar de opmerkingen van Dr. Braat naar aanleiding van de ontgraving van het urnenveld te Knegsel in O. M. 1936, pag. 41.

Een enkele maal was ook in onze greppels een opening gelaten.

Het merkwaardigst zijn de beide ovale „bedden” met paalgaten binnen de greppel. Wat hun ligging betreft, lijkt het, evenals dit in De Hamert het geval was, alsof zij mede onder de eerste, zoo niet tot de allereerste bijzettingen te rekenen zijn, waaromheen zich de latere groepeerden. Dat zij voor bijzettingen dienden, bewees de vondst in ieder hunner van verbrande beenderen.

Een dergelijken aanleg van min of meer regelmatige rechthoeken vormende palen binnen een afgerond-rechthoekige greppel kennen wij nu reeds, meest met bijzettingen erin, van verschillende vindplaatsen: Zweeloo (Willems, Een bijdrage tot de kennis der vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland, afb. 19; Van Giffen, Nw Dr. Volksalmanak 1936, afb. 10), Laudermarke (Van Giffen, Verslag Museum Groningen 1933—1935, blz. 47 e.v.) in het Noorden, en sinds kort ook uit Brabant (Knegsel, Braat in O. M. 1936).

Hier waren de palen wel zeer diep gefundeerd (vgl. de profielen CD en OP), terwijl ook de greppel in profiel het uiterlijk van een palissadegreppel had (EF en KL), waar zelfs in één geval (MN) de paal zelf zich nog flauw scheen af te teekenen. De greppel van den grootsten aanleg had een opening aan de smalle oostzijde.

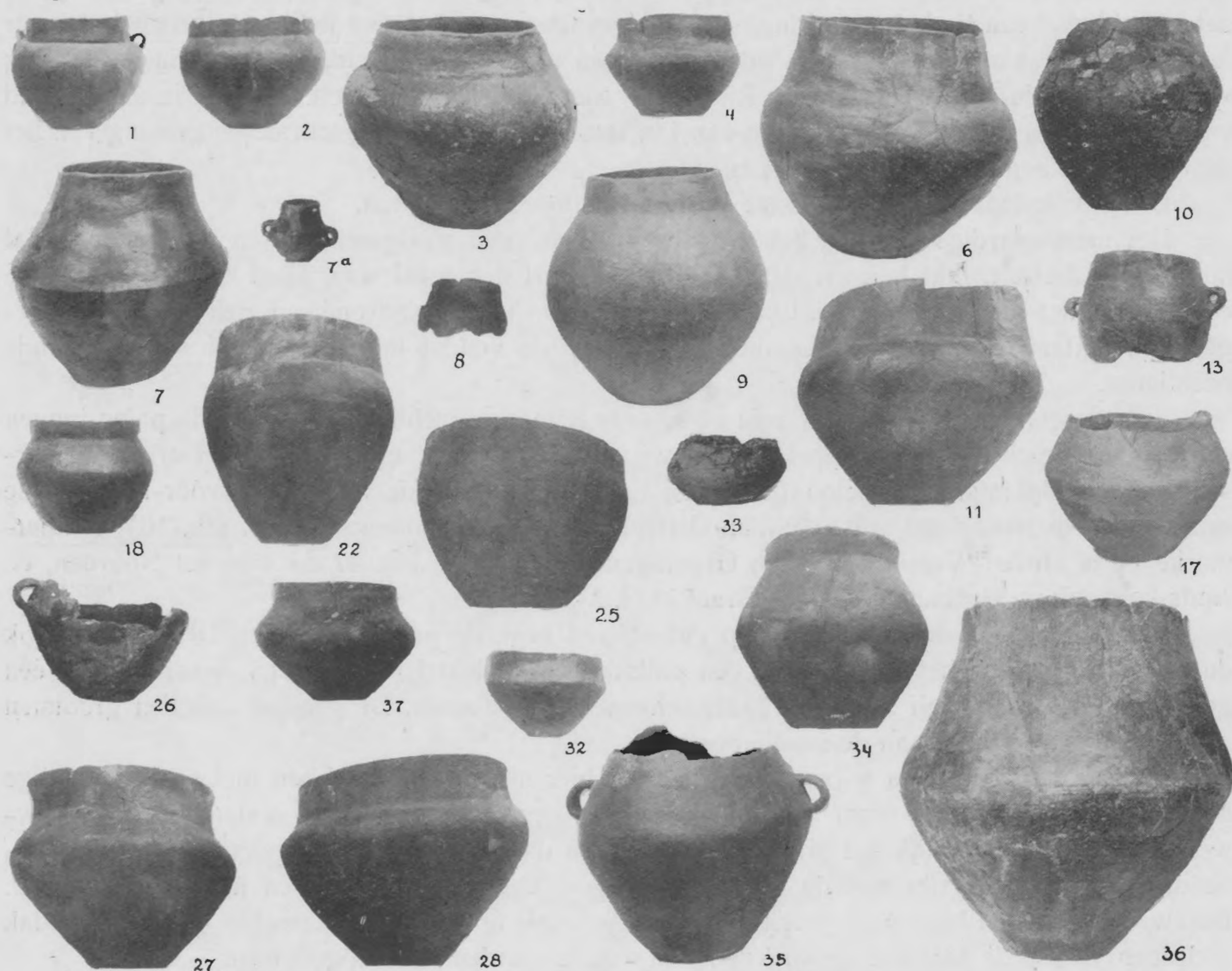
Al deze verschijnselen wijzen erop, dat wij hier niet te doen hebben met een eenvoudige aanduiding van de plaats eener bijzetting, doch dat deze grondsporen de resten zijn van bouwwerken, die oorspronkelijk het uiterlijk van met een dak gedekte huizen gehad moeten hebben, en dus vergelijkbaar zijn met de in Mededeelingen XV, 1934, beschreven huizen te Wychen. De zwaardere palen binnen de greppels hebben, evenals te Wychen, waarschijnlijk het zadeldak gedragen, terwijl de palissadegreppel de palen van de wanden heeft opgenomen.

De meeste urnen vonden wij in het midden der verschillende kringgreppels, doch het kwam ook eenige malen voor (bijv. bij de urnen 2 en 3), dat wij geen spoor van een aanleg er omheen vonden.

De ceramiek vertoont eensdeels dezelfde vormen als die van het vooraf besproken urnenveld, anderdeels is hier minder verscheidenheid van vormen te constateeren (Afb. 28). Alle urnen zijn gesausd en gladwandig, en zowel de horizontale oortjes en andere reminiscenties aan den voorafgaanden tijd, alsook de ruwwandige urnen met nagelversiering, ontbreken hier. Zoo bezit het gevondene veel meer homogeniteit, en alle vondsten zijn terug te brengen tot het dubbelkonische en terrine-vormige type, welk laatste meest verticale ooren bezit. Op grond van dit karakter en van de vergelijking van onze vondsten met die in het buitenland, mogen wij hieruit wel concludeeren, dat dit urnenveld iets ouder is dan het vooraf besprokene, ook al kan het tijds-

verschil niet groot zijn, omdat beide urnenvelden ook typen gemeen hebben (bijv. Afb. 26: 11 en hier Afb. 28 : 35).

In het algemeen schijnen in onze noordelijke urnenvelden het streng-dubbelkonische type, als Afb. 28 : 36, alsmede de terrinevorm wel de oudste, analoog als zij zijn met de vroegste verschijnselen in Noord-Duitsland en Denemarken, waar zij eveneens het begin van den urnenveldentijd aangeven. De verdere ontwikkeling doet een verflauwing in deze grondvormen onder-

Afb. 28. De urnen van het in 1933 ontgraven urnenveld, ong. $\frac{1}{9}$ w. gr.

kennen, gepaard gaande met het opleven van vormen uit een vroegeren tijd, terwijl zuidelijker invloeden in den vorm van ingekerfde versieringen en van Germaansche kartelrandurnen daarbij steeds meer optreden. Het urnenveld van Rijssen (Dr. Holwerda in O. M. VI, 1925 en Versl. en Med. voor Overijsselsch Regt en Gesch. 1924) geeft het einddoel dezer ontwikkeling, die rechtstreeks naar de Saksische ceramiek voert, aan.

VI. *Beenderenbijzettingen onder steenen, oostelijk van de Emmer Dennen (1937).*

Reeds sinds lang hadden wij een geaccidenteerd terreintje oostelijk van de Emmer Dennen op het oog, waar reeds urnenvondsten gedaan zouden zijn. Onze graving, waartoe de eigenaar,

K. Siekman, welwillend toestemming verleende, leverde ons echter niet datgene, wat wij verwachtten. Van grafheuvels was hier geen sprake, en, leken eerst de vele gevonden scherven erop te wijzen, dat wij hier wellicht woningen zouden ontmoeten, zoo werden wij ook in deze verwachting teleurgesteld.

Ten slotte bleek, dat tusschen kleinere steenpakkingen, die soms tamelijk diep in den vasten grond waren ingegraven, verbrande beenderen aangetroffen werden. Tevens vernamen wij, dat een daar vroeger reeds gevonden urn eveneens in een dergelijke steenzetting stond. Van den vorm dezer bijzettingen geven de beide Afb. 30 : 1 en 2 een indruk. In het in den grond gegraven gat zijn de beenderen bijgezet, terwijl het geheel dan werd overdekt met gestapelde veldkeien.

De gevonden scherven (Afb. 29) zijn weinig sprekend, zij gelijken op urnenscherven, en maken den indruk, tot het latere soort hiervan te behooren. Merkwaardig was nog de vondst in een dergelijke beenderenplek van een kleimodelletje van een strijdhamer, op het steelgat afgebroken, en daarom ten tweeden male voorzien van ondiepe boorgaten.

Dergelijke bijzettingen onder steenen, met weglating van de urnengreppel, vermeldt ook Dr. Van Giffen van Roden (N. Dr. Volksalmanak 1937, blz. 77). Hier te Roden werden blijkbaar tamelijk vroege urnen gevonden. In Noord-Duitschland, Skandinavië en de Lausitz vindt men in de urnenvelden meestal, in plaats van urnengreppels, deze steenzettingen. Zij brengen ons de steenpakkingen met verbrande beenderen uit den eersten heuvel van Valthe in de gedachte, en waarschijnlijk mogen wij in dezen bijzettingvorm een herinnering zien aan vroegere grafvormen. Als zoodanig wijzen zij dus wederom op continuïteit in de bevolking.

Afb. 29. De vondsten bij de beenderbijzettingen onder steenen als afb. 30 : 1, 2, $\frac{1}{2}$ w. gr.

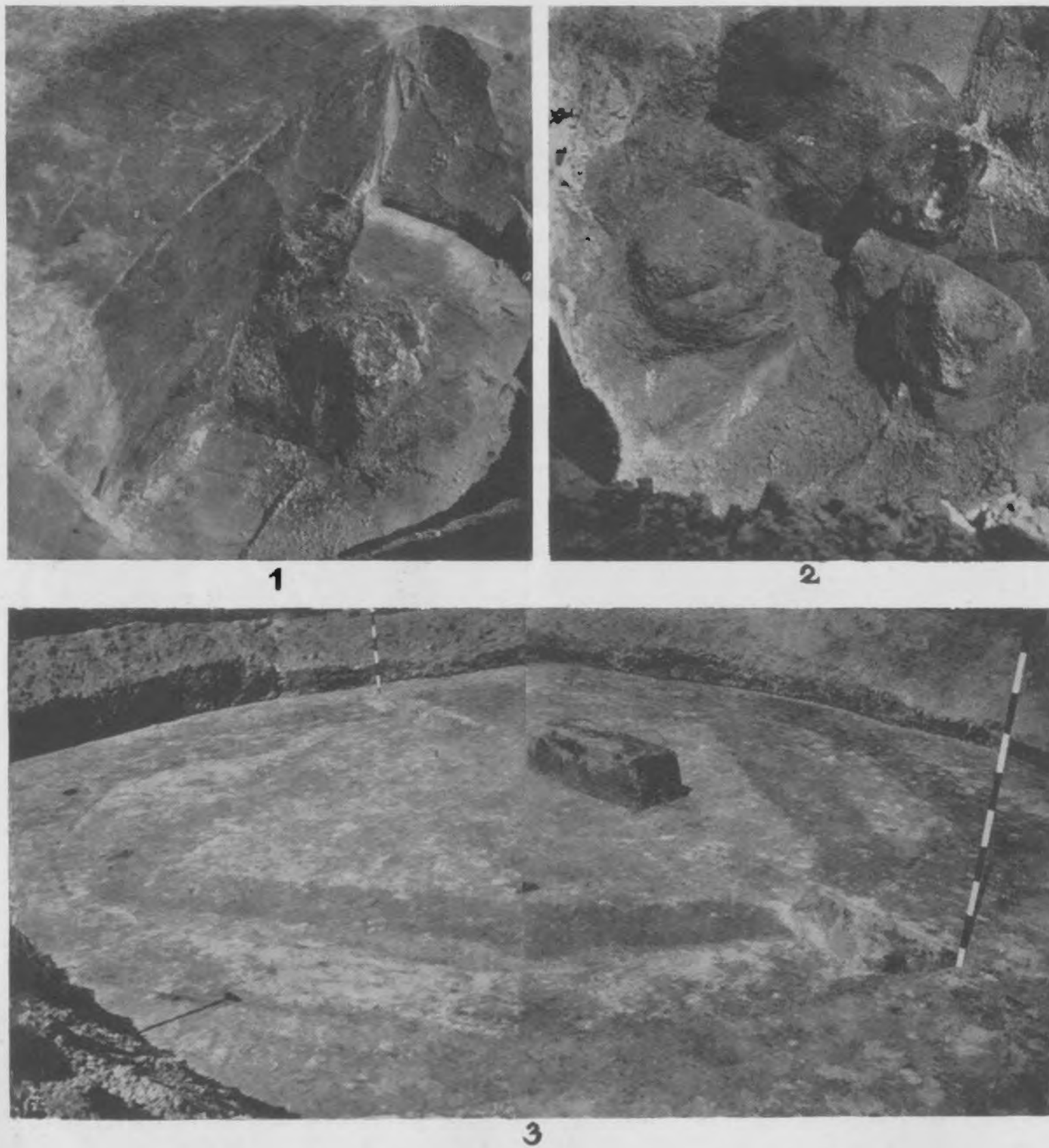
VII. Grafheuvels uit den vroegen Keizertijd te Emmen (1937).

Een paar honderd meter ten Z. van het vorige terrein lagen in een stuk bouwland, toebehoorende aan den Heer Kok, een zevental heuvels. Deze heuvels hadden alle een diameter van 10—12 m, en waren door het herhaalde ploegen iets afgeplat. In zes gevallen bleek de heuvel eenvoudig van zand opgeworpen te zijn over een beenderenplek. Bij de verbrande beenderen lagen soms enkele scherven, en éénmaal een schaaltje op voet, zooals Dr. Remouchamps destijds in het urnenveld uit den vroegen Keizertijd te Uden vond (vgl. O. M. V2), en dat dus ook onze heuvels helpt dateeren (Afb. 33 : 1).

Wij vonden bij deze bijzettingen evenwel geen resten van den brandstapel, en hierdoor schijnen deze heuvels zich te onderscheiden van die uit den volksverhuizingstijd.

Heuvel 2 (Afb. 30 en 32) evenwel vertoonde een eigenaardige afwijking van dezen regel. Onder den zandheuvel kwamen hier eveneens twee beenderenplekken, één in het midden, de andere terzijde, voor den dag, beide rustende op het oude heideniveau, doch bovendien twee sporen, die deze bijzettingen omsloten. Daarvan was het binnenste een regelmatig vierkant, met een smalle onderbreking op de plaats, waar het het buitenste raakte. In profiel was deze greppel

van onderen vlak, en tamelijk ondiep, zoodat zij het uiterlijk had van een balkenfundament. Het andere spoor daarentegen was onregelmatig rond, en vertoonde in profiel groote gelijkens met een palissadegreppel. Het geheel vertoont dus kenmerken, die aan Germaansche huizen uit den Keizertijd, als te Maurik en vooral op Ockenburgh gevonden, inhaerent zijn. Of hier nu werkelijk een dergelijk huis gebouwd was over de beenderenbijzettingen, of dat deze greppels slechts symbolische beteekenis hebben gehad, valt niet meer uit te maken, doch in ieder geval wordt door dezen grafaanleg de gedachte aan de oude begraafing in het huis weer levend.

Afb. 30. De beenderenbijzettingen onder steenen (1—2) en die binnen balken- en palissadegreppel (3) Oostelijk van de Emmer Dennen.

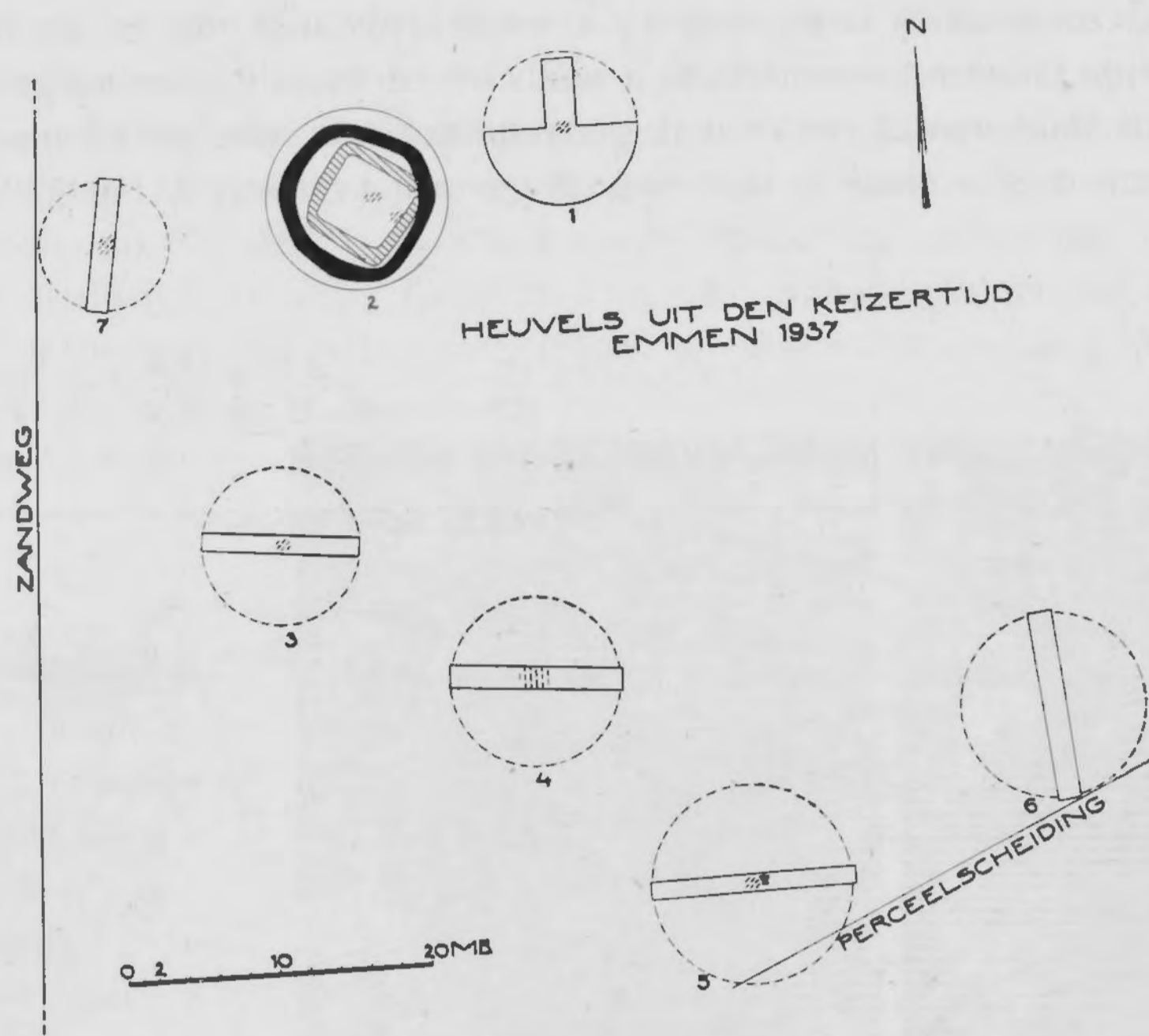
In dit verband zij gewezen op een artikel van Steiner in *Trierer Zeitschrift* X, 1935, inzonderheid blz. 105 e.v., waar eveneens dergelijke verschijnselen op dezelfde wijze verklaard worden. In ons land kennen wij analoge vondsten o.a. van Hanendorp bij Emst (Dr. Holwerda, *O.M.O.R.* V. blz. 18) en van het grafveld van Looveen (Dr. Van Giffen, *N. Dr. Volksalmanak* 1927, blz. 83 e.v. en 1932, blz. 51 e.v.). Door Dr. Van Giffen werden de geciteerde voorbeelden als tempels verklaard. En eindelijk heeft men (Dr. Willems, *Een bijdrage...*, dissertatie Amsterdam 1935, stelling 3), door de weliswaar zeer geringe analogie verleid, gemeend, dat ook ons huis te Emmen (*O. M. XVI*, 1935, blz. 41 e.v.) een dergelijke „tempelaanleg” geweest

moet zijn. Hoezeer dit ten onrechte geschiedde, kan alleen al op grond van het aldaar constateeren van twee kenmerken bij uitstek voor een woning, nl. haard en waterput, aangetoond worden.

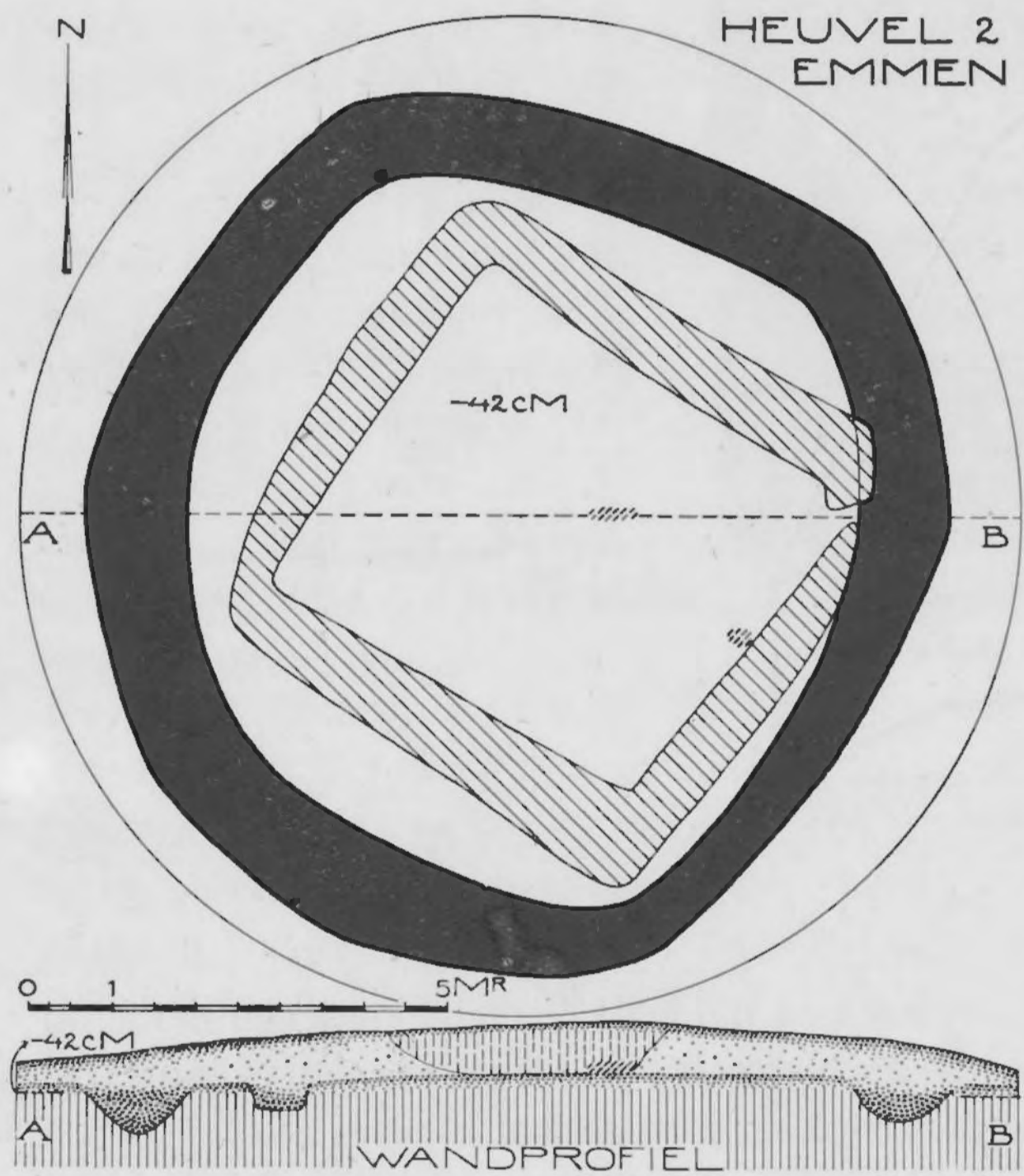
Hoe men over de hypothese, om een tempelaanleg in deze eigenaardige grondsporen terug te vinden, moge oordeelen, kan hier in het midden gelaten worden, doch in ieder geval weer spiegelt onze aanleg dien van gelijktijdige huizen volkomen, en werpt onze vondst dus een merkwaardig licht op de gedachten, die men ten opzichte van den doodencultus koesterde.

VIII. Grafheuvels uit den Volksverhuizingstijd te Emmen (1934).

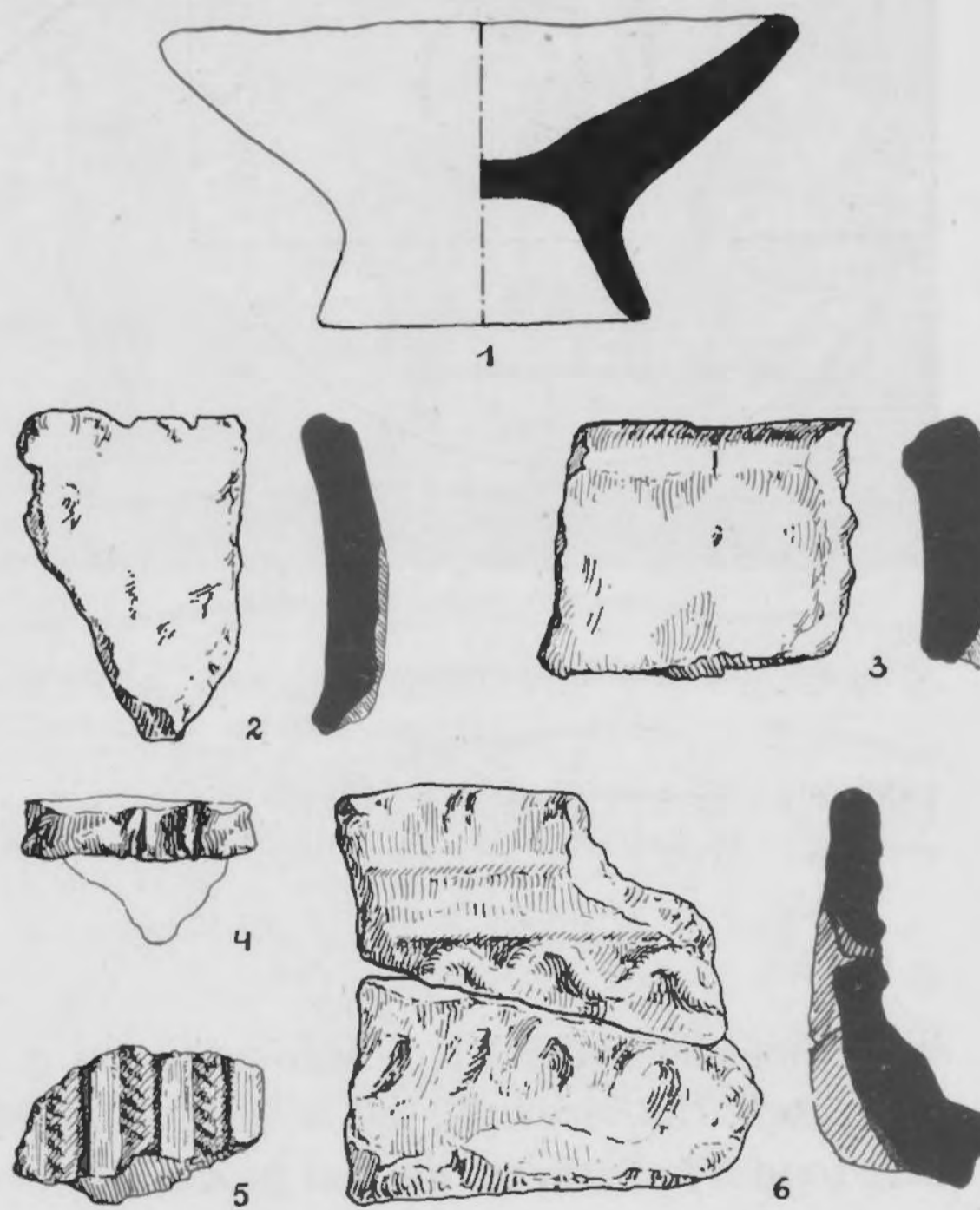
Een 24-tal heuvels, ieder van omstreeks 12 m diameter, lagen verspreid op een deel van het Emmerveld, en konden dank zij de medewerking van de beide eigenaren van dezen grond, de Heeren Strating en Horrings, ontgraven worden (Afb. 34).

Afb. 31. Situatiekaart van de heuvels uit den Keizertijd O. van de Emmer Dennen.

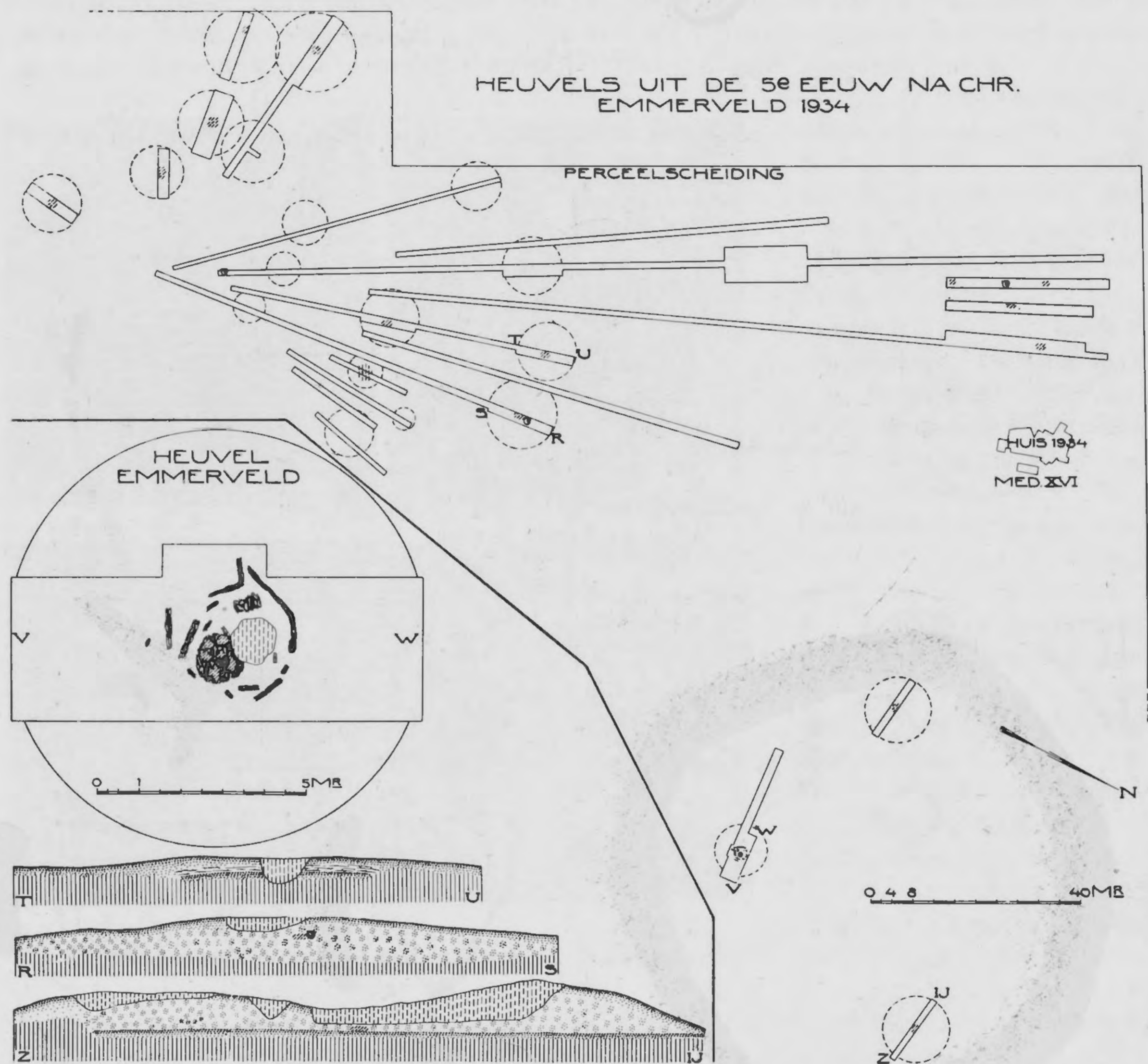

Afb. 32. Plattegrond en profiel van heuvel 2.

Afb. 33. Vondsten in de heuvels O. van de Emmer Dennen, afb. 31.

De structuur dezer heuvels bleek daarbij al even eenvoudig te zijn als die van de zoojuist besprokene. Wederom immers bestonden de heuvels uit eenvoudig opgeworpen zand of plaggen-
grond over het oude heideniveau, en er was geen sprake van eenigerlei bouw. Vertoonden deze
heuvels in dit opzicht dus, evenals in den bijzettingsvorm (verbrande beenderen), veel overeen-

Afb. 34.

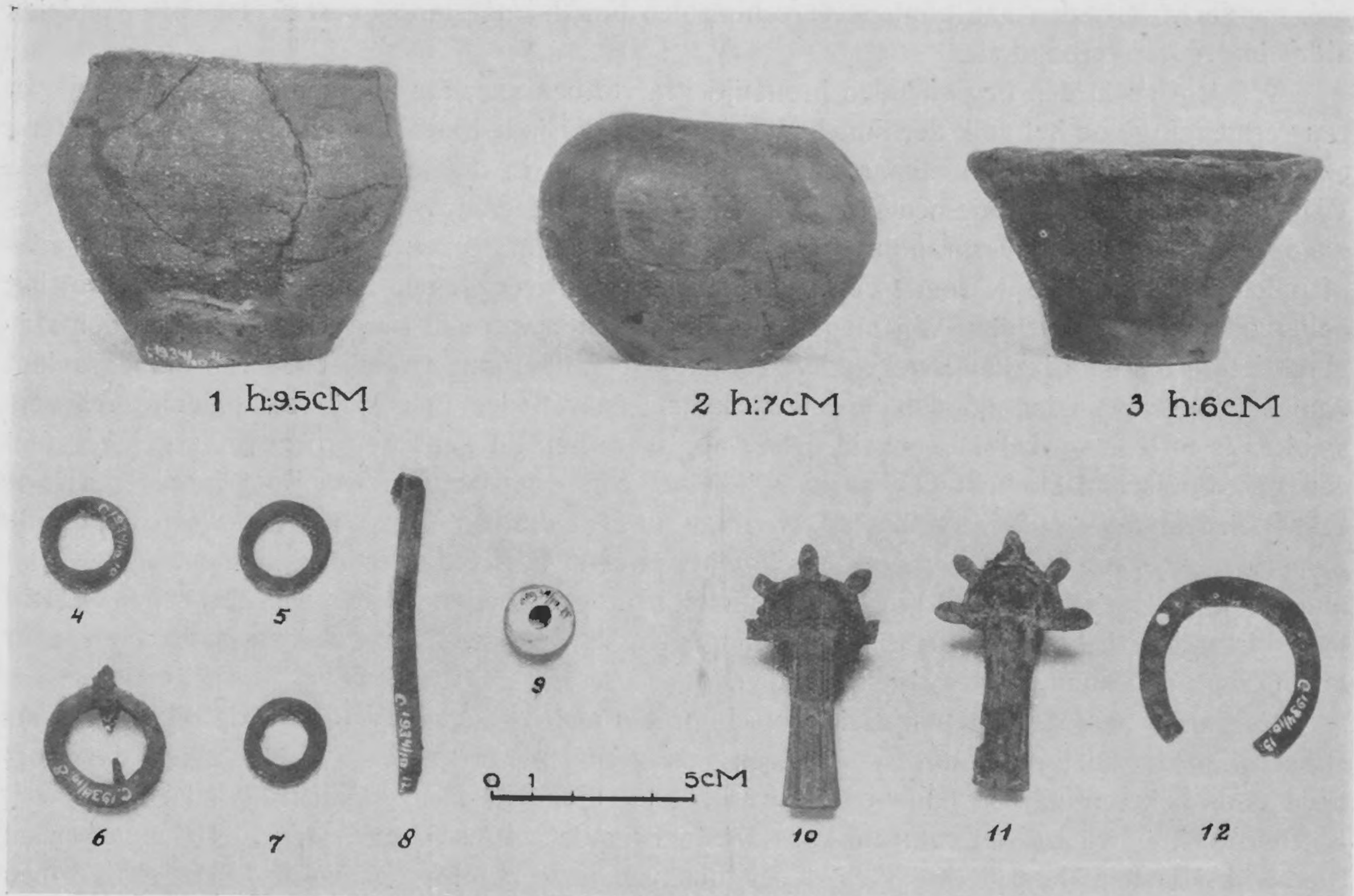
komst met de onder VII besprokene, zoo is er toch ook een duidelijk verschil tusschen beide op te merken. Het bleek nl., dat in de meeste gevallen de asch van den doode nog in den brandstapel lag, zoodat het scheen, dat het proces der verbranding zich ter plaatse had afgespeeld.

Naast deze heuvels vonden wij ook in de vlakke heide eenige dergelijke bijzettingen van houtskool en verbrande beenderen, zooals ook in het boven gememoreerde huis eenige dergelijke later erin bijgezette beenderenplekken voorkwamen.

Heuvels als deze vond Dr. Van Giffen o.a. te Zeyen (Bauart T. 110) en in het reeds geciteerde grafveld te Looveen.

Waren deze heuvels tot dusverre moeilijk nader te dateeren, zoo waren wij zoo gelukkig, in één der heuvels zuiver dateerende grafgiften te vinden. Brons- en ijzerfragmenten, alsmede kralen, alles door het vuur min of meer ver- en aaneengesmolten, troffen wij vaak aan, en daaronder zijn voor de dateering in het bijzonder de beide knopfibulae (Afb. 35 : 10 en 11), met de resten van kleding er nog aan, uit de laatste helft van de 5e eeuw van belang. Zij wijzen tevens op een import uit het Frankische gebied.

Het aardewerk (Afb. 35, boven) vertoont daarentegen hoofdzakelijk het voortleven der van

Afb. 35. De vondsten uit de heuvels in het Emmerveld.

ouds inheemsche cultuur. Zoo is het potje links een gedegenereerde nakomeling van een urn, en dat rechts kon zich uit den vorm als Afb. 33 : 1 verder ontwikkeld hebben. Het middelste is zeer eigenaardig van vorm, bol, met een sterk vernauwde opening.

Aardewerkvondsten zoowel als bijzettingsvorm wijzen hier wederom wel zeer duidelijk op het voortleven der inheemsche bevolking in een tijd, toen elders Saksen en Franken reeds hun eigen, deels nieuwe culturen ontwikkelden. De bijzettingsvormen van de laatsten, lijkbegroaving in evenwijdig aan elkaar geplaatste kisten („Reihengräber”), doen, blijkens de vondsten als die van het vaak reeds genoemde grafveld te Looveen, eerst in het begin van de 6e eeuw hun intrede in ons Noorden. Vóórdien valt de invloed der Saksische beschaving met wederom urnenbijzet-

tingen te constateeren. Het is merkwaardig, dat ook alle Saksische invloed in onze heuvels ontbrak. Een en ander wijst erop, dat de van ouds inheemsche stammen blijkbaar lang niet alle door de stamverwante Saksische beschaving bereikt werden.

SAMENVATTING

Overzien wij aan het slot van de beschrijving onzer onderzoekingen betreffende den grafbouw in dit en in het vorige deel der Mededeelingen nog eens het resultaat in onderlingen samenhang, dan kunnen wij m.i. op grond hiervan ook conclusies trekken omtrent den aard der opeenvolgende bewoners van ons Noorden. Te meer zijn wij daartoe gerechtigd, wanneer wij daarbij ook aandacht besteden aan analoge verschijnselen buiten onze landsgrenzen, en onze vondsten aldus in grooter verband zien.

Wij troffen in den beginnenden bronstijd grafvormen aan, die alle kenmerken droegen van een vermenging van het volk der hunebedden met dat der individueele grafheuvels. Lijkbegruving en lijkverbranding wisselen elkaar af, de steenzettingen in de heuvels, op grootere schaal te Valthe, doch eveneens bij de heuvels van Emmen te constateeren, wijzen op de relaties met eerstgenoemden stam, de lijkverbranding, het aardewerk, de vuursteen artefacten, en de palissade- of palenbouw, alsmede de ronde vorm der heuvels, zijn evenzoovele kenmerken, die wij tot het bekervolk kunnen herleiden. Wij mogen hier dus spreken van een twee-eenheid, die in den volgenden tijd, die hoofdzakelijk gekenmerkt is door het wederom overheerschen van lijkbegruving, van het begraven der dooden in eiken kisten en van den palissade- en palenheuvel, versmolten is tot een werkelijke eenheid. Beter nog ware het, dit gansche proces te vergelijken met een genealogischen stamboom, waarin wij in het eerste geslacht in ieder der kinderen eigenschappen van beide ouders ontmoeten, waarvan nu eens die van den vader, dan weer die van de moeder meer schijnen te overheerschen. In het tweede geslacht zou men kunnen zeggen, dat men, wanneer men het eerste niet kende, moeilijk de grootouders weder zou herkennen, terwijl toch bij nadere beschouwing de ontwikkelingsgang langs lijnen van geleidelijkheid, en zonder inmenging van buiten, heeft plaatsgevonden.

Vergelijkt men de buitenlandsche verschijnselen met de onze, dan blijken de bij ons geconstateerde grafvormen ook noordoostelijk van onze grenzen voor te komen in het gebied, dat voorheen door bekercultuur en hunebedden was belegd. Evenwel zien wij daarbij het verschijnsel, dat hoe dichter wij bij het centrum van laatstgenoemde cultuur komen, dus in Denemarken en Sleeswijk-Holstein, hoe sterker zich de invloed van deze cultuur ook in de latere grafvormen (steenzettingen) uit. Wij zouden dus kunnen zeggen, dat bij ons het bloed van den beker-voorvader, ginds dat van de hunebedden-moeder, in de nakomelingschap sterker spreekt.

De urnenvelden in ons Noorden brengen, oppervlakkig beschouwd, geheel iets nieuws: de bijzetting van verbrande beenderen in een aarden pot. Want al kwam de lijkverbranding ook in de voorafgaande perioden voor, en al vond men zeer onlangs in Sleeswijk-Holstein crematiebijzettingen in bekere (Schwantes, in *Festschrift-Kiel*, 1936, S. 79—93), toch is er van een geleidelijken overgang van heuvels met familiegraven met overwegend lijkbegruving naar de in ons Noorden vlakke urnenbijzettingen in kringgreppels van betrekkelijk geringe afmetingen geen sprake.

Nochtans zijn er ook teekenen te over, die op een continuïteit der bevolking wijzen. In de eerste plaats zijn in dit verband de bijzettingen onder steenen te noemen, als boven onder VI

besproken, die zoo weinig afwijken van dergelijke vondsten in den eersten heuvel van Valthe. Maar voorts ware ook te letten op den krans van paaltjes om de beenderenplek in het sleutelgat, en verder op alle sporen van een of anderen bouw, die wij zoowel bij de langwerpige als bij de ronde kringen van het in 1933 ontgraven urnenveld ontmoetten. De ceramiek ten slotte is reeds ruim 20 jaar geleden door Dr. Holwerda (*Die Niederlande in der Vorgesch. Europas*, 1915) gedacht als te zijn voortgekomen uit de late, onversierde hunebeddenceramiek, een gedachte waarbij wij ons geheel kunnen aansluiten.

Wederom moeten wij, om deze schijnbare tegenspraak te verklaren, een blik slaan buiten onze grenzen. Daarbij valt het ons dan allereerst op, dat onze kringgreppels ginds bijna geheel ontbreken, en dat integendeel urnen- en beenderenbijzettingen onder of in het centrum van steenen regel zijn. Daaraan kunnen eenige nieuwe vondsten van kringgreppels in Oldenburg en Jutland (geciteerd door Dr. van Giffen, in verslag Mus. Groningen 1935, 78) niet veel veranderen. De ceramiek daarentegen is in het geheele Noordduitsche en Zuidskandinavische gebied vrijwel identiek met de onze, ook al zijn onze urnenvormen vaak wat meer verflauwd. Ook ginds ontstaat overigens de zede der beenderenbijzetting in een urn vrij plotseling, al ontbreken daar de onmiddellijke relaties met de ceramiekvormen van den voorafgaanden tijd niet. In Westfalen en omringende streken evenwel zien wij, juist als bij ons, het optreden dezer urnenvormen weer gepaard gaan met dat van greppels (Stieren, in Westfalen 20, 1935).

Nu weten wij, dat de urnenvelden overal ontstaan door een volksbeweging, die in Oost-Europa, hetzij in de Lausitz in Silezië of in Hongarije, haar oorsprong heeft, en zich vandaar naar alle richtingen verspreidt: Lausitzer urnen vond men in Macedonië, en de Zuidduitsche „Urnenfelderkultur” treffen wij in de zone noordelijk van de Alpen aan tot in Frankrijk en Spanje toe, terwijl volgens sommigen de Villanovacultuur in Italië hiervan slechts een aftakking is. Wij weten nu althans van één plaats: Kelheim in Beieren, dat aan deze cultuur kringgreppels inhaerent zijn kunnen. Uitloopers van deze cultuur treffen wij, steeds met kringgreppels verbonden, in onze vroegste urnenvelden in Brabant (Riethoven, Bergeik, Knegsel, Best) eveneens aan. De oudheidkamer „de Hondsrug” te Emmen herbergt enkele urnen, die den van binnen schuin staanden rand, een typisch kenmerk dezer cultuur, ook hebben. Deze Zuidduitsche invloed, die bij ons en vooral in Westfalen zóó sterk is, dat Stieren zelfs meent, geen scheiding tusschen noordelijke en zuidelijke urnentypen aldaar te kunnen maken, acht ik de aanleiding tot het zoo merkwaardige optreden in ons Noorden van kringgreppels.

Meer naar het Noordoosten is deze zuidelijke invloed veel minder sterk, hoewel Broholm in een uitvoerige en degelijke studie (*La céramique de l'âge du bronze au Danemark*, in *Mémoires des Antiquaires du Nord* van 1932/1933, pag. 545 e.v.) de aanwezigheid van dezen, dien hij „Villanova” noemt, eveneens aantoot. Wij weten echter ook, dat in dezelfde periode de eigenlijke Lausitzer cultuur (met bijzettingen van vele urnen binnen steenen) tot in Mecklenburg naar het Westen toe is doorgedrongen, en het lijkt mij het waarschijnlijkst, dat dit verschijnsel in hoofdzaak het ontstaan der Noordwesteuropeesche urnenvelden heeft veroorzaakt. Deze invloed is dan echter, blijkens de ceramiekvormen, meer een uiterlijke geweest en het moeten overal de oorspronkelijke bewoners des lands geweest zijn, die naar dit voorbeeld hun dooden voortaan op dezelfde wijze bijzetten.

Wij komen aldus tot de conclusie, dat onze noordelijke urnenvelden een sterk inheemsch element bezitten, ook al is mogelijk de bevolking te dien tijde nog eens opgefrischt met nieuwe immigranten uit het stamland. In den grafbouw (kringgreppels) en in eenige urnentypen evenwel bewijst ons land, evenals het aangrenzende Westfalen, onder een sterkeren zuidelijken invloed der

„Urnenfelderkultur” gestaan te hebben, dan zulks meer noordelijk het geval was. Deze invloed werd, zooals wij bij de bespreking van IV reeds zagen, ook in de latere tijden blijkens de kartelrandurnen en de ingekerfde versiering, er niet geringer op, evenals de later op den voorgrond tredende Saksische ceramiek eveneens de sporen van zuidelijker, La Tène-invloeden draagt.

Intusschen doet zich in den vroegen Keizertijd en nog vele eeuwen daarna het merkwaardige verschijnsel voor, dat de bevolking van Drenthe weer terug schijnt te keeren tot het begraven onder heuvels, zij het ook, dat de lijkverbranding heerschend blijft. Wij vinden hierin geen grond, aan vreemden invloed te denken, en meenen veeleer, dat de oorspronkelijke bevolking wederom terugkeerde tot de gewoonte der voorvaderen, zooals dit verband feitelijk reeds door de vele urnenbijzettingen in oudere heuvels op een andere wijze tot stand gebracht was.

Deze grafheuvels met lijkverbranding leven, zooals wij zagen, als oud cultuurbezit der oorspronkelijke bevolking nog voort in een tijd, dat aan den Rijn de Franken hun dooden reeds begroeven in evenwijdig geplaatste kistgraven, en toen, ongeveer gelijktijdig, in de Saksische bultenurnen in Nedersaksen en Friesland de asch der dooden werd verzameld. Hier, verre van de volksbewegingen, die inmiddels het Romeinsche Rijk deden wankelen en ineensstorten, leefde dus blijkbaar de oorspronkelijke bevolking nog rustig voort, die haar oud cultuurbezit, waaraan een enkel importstuk uit het Frankenrijk niet veel veranderde, nog behield.

Doch Franken en Saksers vermeesterden de minder afgelegen streken des lands, in het Noorden zoowel als langs de rivieren, tot de kuststreken toe, en de laat-Saksische burchten verrezen ook op de vruchtbare plekken van Veluwe en Achterhoek. En zoo kon het gebeuren, dat een Saksische kogelpot tot tweemaal toe in onze grafheuvels van Valthe werd bijgezet, als een bewijs der Saksische penetratie eenerzijds, anderzijds echter tevens van de taaie, onverwoestbare herinnering van de bewoners van Drenthe aan het heilige verleden der grafheuvels, een herinnering, die blijkens het volksgeloof tot op den huidigen dag nog niet is vervaagd...

Daarom ook is het vermoeden niet van de hand te wijzen, dat trots alle invasies rondom hen, en trots eenig contact met hun naburen, die overigens meest stamverwant waren, de huidige bevolking van het oude landschap nog in haar grondslag dezelfde is als vóór ruim 3000 jaar, toen de hunebeddenbouwers en de jagerstam van het bekervolk zich mengden. Dus... Germanen sinds den vroegen bronstijd.

F. C. BURSCH

ZUSAMMENFASSUNG

An dieser Stelle wurde im vorigen Jahre über bronzezeitliche Grabhügel, meist mit Pfostenbau, und deren Inhalt berichtet. Als Ergänzung dazu folgen hier die im vergangenen Sommer ausgegrabenen Hügel bei Valthe (Abb. 14—23). Hügel 1, eine etwas dürftigere Wiederholung des bekannten Hügels von Schafstedt, Kr. Ditmarschen, und Hügel 4 mit Graben, Steinkranz, und Steinsetzungen oberhalb der 5 Gruben, könnte man als kleinere Nachbildungen resp. des gewöhnlichen Megalithgrabes und des Langgrabes wie bei Emmen auffassen. Denn die Grundformen, Steinkranz u.s.w. sind dieselben, nur hat das benutzte Material kleine Unterschiede bedingt. Der einzige bedeutende Fund war der zweier goldenen Lockenringe Abb. 19 in einem Eichensarg in Hügel 1. Die beiden Hauptbestattungen unter der Steindecke in der Mitte dieses Hügels enthielten verbrannte Knochen, wahrscheinlich von Kindern, während in der unmittelbaren Nähe vielleicht die Eltern bestattet waren. Obengenannter Fund datiert das Ganze in der ersten Periode der Bronzezeit, und wir vermuten, dass die beiden Knochenlager unter Steinen, die wie der Holzstoss in der Achse des Ovals lagen, etwa aus derselben Zeit stammen.

Hügel wie diese, und wie van Giffen, Bauart T. 2—24 einerseits, und die vorher besprochenen Palissadenhügel andererseits, sind als Nachkommen zweier Vorfahren: der Megalithgräber und der Hügelgräber der Becherkultur aufzufassen, und in der Verschiedenheit der Formen spiegelt sich das Mass womit die eine oder die andere Urform vorherrscht. Die nördlichen Niederlande machen also schon in der Bronzezeit Teil des nordischen Kreises aus, und wenn im Gegensatz zu Nordeuropa hier der Palissadenhügel zahlenmässig den Steinbau übertrifft, so wäre diese Erscheinung darauf zurückzuführen, dass hier das Becherelement, dort, im alten Kernlande, die Megalithbevölkerung in diesen Zeiten vorherrschend blieb.

Für die Bodenkunde war noch die Feststellung wichtig, dass die Entstehung einer starken Ortsteinschicht in einer späteren Störung (Abb. 14, 15, 17) in Hügel 1 durch den Fund von Kugeltopfscherben (Abb. 23, 2) genau datiert werden konnte. In Hügel 2 fanden wir ausser einem zweiten Kugeltopf und einer eisenzeitlichen Urne noch ein frühbronzezeitliches Töpfchen (Abb. 23: 3—5).

Auf die bronzezeitlichen Hügel folgen zeitlich die Urnenfelder, von denen wir zwei bei Emmen, resp. in 1932 und 1933 untersuchen konnten. Unter den Grabformen fallen eine kleine Palisade innerhalb eines „Schlüsselloch-grabens“ (Abb. 24, 25) und die ovalen Anlagen mit Pfosten innerhalb des Grabens (Abb. 27) auf. Auch diese Gräben selbst, sowie die um die anderen Beisetzungen dieses Urnenfeldes (Vergl. die Profile Abb. 27) scheinen uns nicht einfach offen gelegen, sondern eine Palisade enthalten zu haben. Derartige Erscheinungen sind vielleicht als ebensovieler Erinnerungen an die vorangehenden Zeiten aufzufassen.

Die Urnen (Abb. 26 und 28) zeigen u.E. deutlich, dass erstgenanntes Urnenfeld von 1932 etwas später angesetzt werden muss als das zweite. Im allgemeinen wird das spätere Inventar in unseren nordischen Urnenfeldern durch das Wiederaufleben von älteren Formen, durch das Auftreten von südlichen Typen mit Kerbschnitt oder vom Harpstedter Typus, sowie von anderen rohwandigen Typen gekennzeichnet. Dahingegen ist der Inhalt der früheren Urnenfelder, wie Abb. 28 von 1933, mit vorwiegend doppelkonischen und terrineförmigen Typen einheitlicher. (Vgl. Tackenberg, Urnenfriedhöfe in Niedersachsen I: 3, 4).

Im Auftreten von Kreisgräbern in den nördlichen Niederlanden sowie in Westfalen, im Gegen-

satz zu der sonst im nordischen Kreise die Regel bildende Beisetzung unter Steinen, die bei uns auch ausnahmsweise vorkommt (Abb. 30: 1, 2), sehen wir Beeinflussung aus den südlicher vorkommenden Urnenfeldern, schon anfangend bei der Urnenfelderkultur. Als Belege dafür zeigen einige frühe Urnen im Heimatmuseum zu Emmen den Urnenfelderschrägrand. (Vgl. hierzu auch den Aufsatz Broholms in *Mémoires des Ant. d. N.* 1932—33).

In der Kaiserzeit kehrt die Bevölkerung Drenthes wieder zur Hügelbestattung zurück, wobei aber die Leichenverbrennung beibehalten wird (Abb. 30, 3; 31—33). Merkwürdig was hier die Feststellung eines Balken- und Palisadenbaues in einem dieser Hügel, wie wir sie, zusammen vorkommend, von gleichzeitigen Bataverhäusern kennen. Also eine regelrechte Bestattung im Hause, wie sie Steiner, *Trierer Ztschr.* X. 1935, 105 ff. beschreibt.

Die Grabhügel Abb. 34, 35, durch den Fund zweier Knopffibeln in die zweite Hälfte des 5. nachchr. Jahrhunderts datiert, bedecken ausser der Asche auch die Reste des Holzstosses, sind aber sonst denen der Kaiserzeit gleich.

Unsere Untersuchungen haben also gezeigt, dass der Norden des Landes von der Steinzeit an zum nordischen Kreise gehörte, und dass die einheimische Bevölkerung die neu ins Land gekommenen Urnenfelderleute als Stammverwandte begrüßen konnte. Südliche Einflüsse fehlten dabei nie, treten dann in vereinzelt Reihengräberfeldern wieder auf, aber diese können das Bild, das wir durch unsere Untersuchungen gewannen, doch nicht ändern: die Ansicht nämlich, dass die heute noch einheimische Bevölkerung Drenthes, die übrigens im Brauchtum die alte Erinnerung an die Vorzeit noch vielfach wachhält, ihre germanischen Wurzeln in der Steinzeit hat.

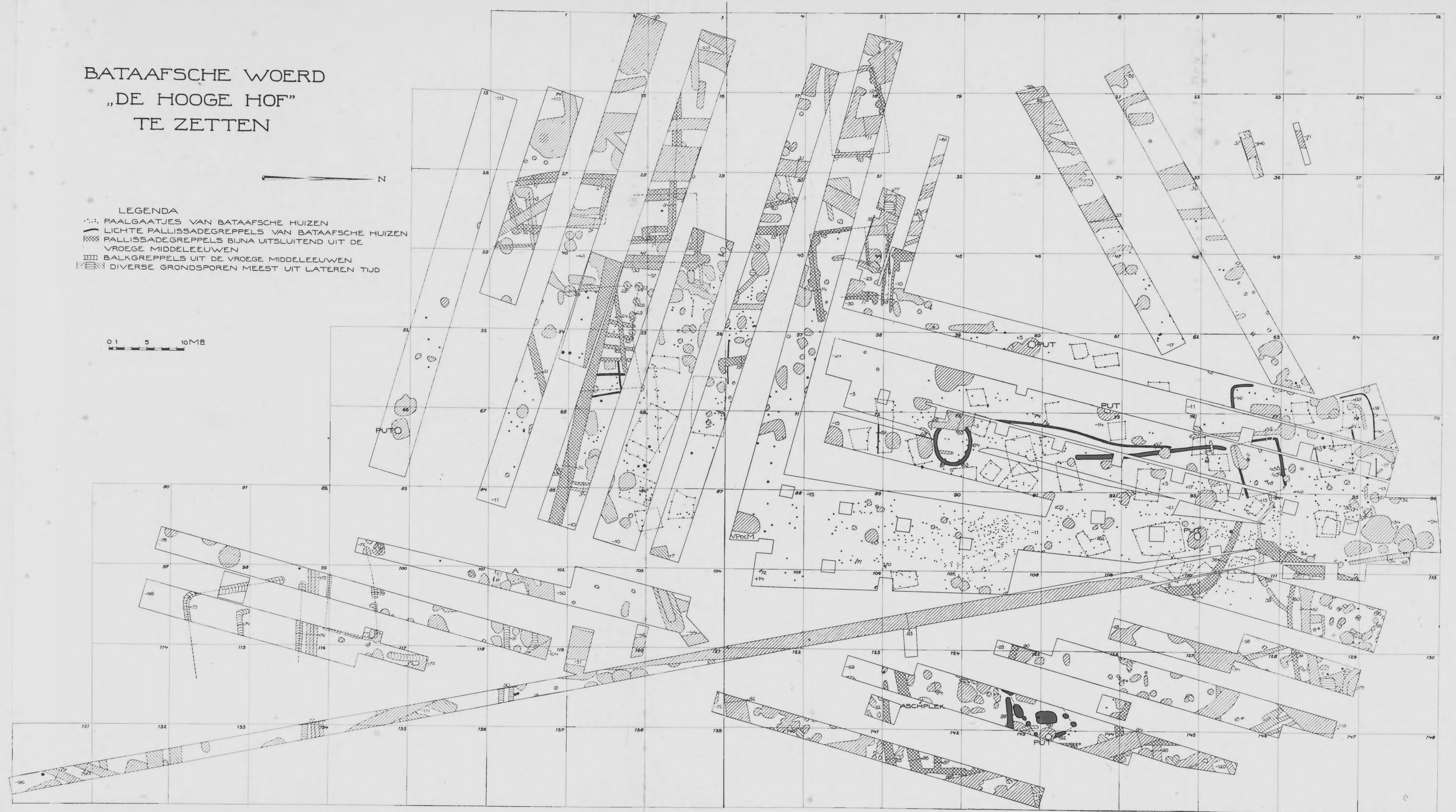
F. C. B.

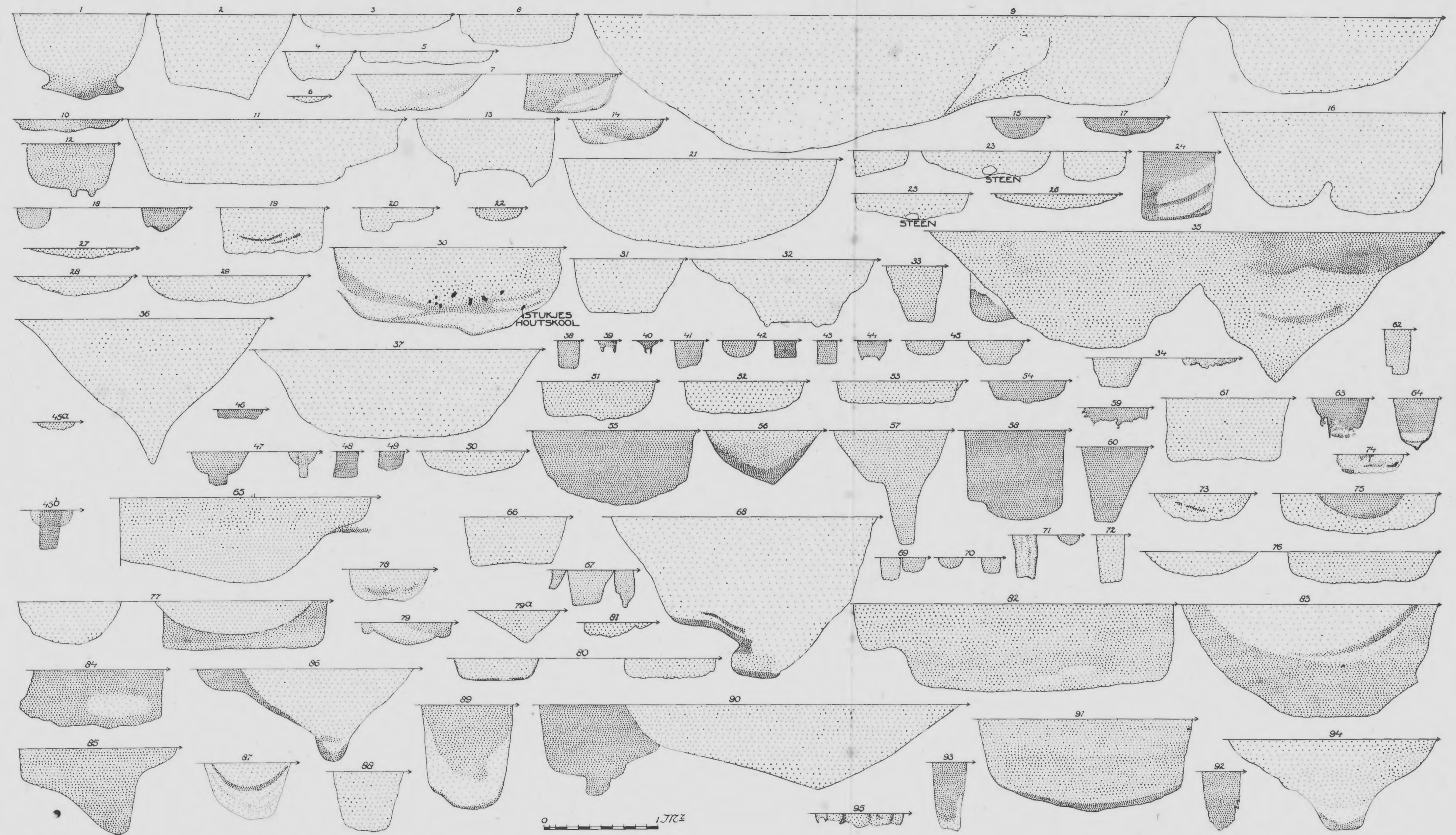
BATAAFSCHE WOERD „DE HOOGHE HOF” TE ZETTEN

- LEGENDA
- PAALGAATJES VAN BATAAFSCHE HUIZEN
 - LICHTE PALLISSADEGREPPELS VAN BATAAFSCHE HUIZEN
 - ▨ PALLISSADEGREPPELS BIJNA UITSLUITEND UIT DE VROEGE MIDDELEEUWEN
 - ▧ BALKGREPPELS UIT DE VROEGE MIDDELEEUWEN
 - ▩ DIVERSE GRONDSPOREN MEEST UIT LATEREN TIJD

0 1 5 10 MB

Profielen van grondsporen te Zetten.

